

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ-ΤΟΜΕΑΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
« Η Σύγχρονη Εγκληματικότητα και η Αντιμετώπισή της »

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ, ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ. ΤΑ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ
ΑΠΟΦΥΛΑΚΙΣΘΕΝΤΩΝ**

ΓΟΓΟΥΣΗ ΦΩΤΕΙΝΗ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ ΕΦΗ: Επιβλέπουσα καθηγήτρια
ΜΑΓΓΑΝΑΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ : Μέλος
ΧΑΪΔΟΥ ΑΝΘΩΖΩΗ : Μέλος

ΑΘΗΝΑ 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	2
ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ: Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙ «ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΕΣ» ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΟΥ

1. Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού. Πλαίσιο αποσαφήνισης του όρου..	9
2. Χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού	18
3. Ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο	22
3.1. Φορντικό μοντέλο παραγωγής	23
3.2. Η μετάβαση από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία	25
4. Πολιτικές αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού.....	31
4.1. Από τη φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό	32
4.2. Εμπειρικές προσεγγίσεις και ρεαλιστικές πολιτικές	33
4.3. Ευρωπαϊκή Ένωση και πολιτικές αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού	42
5. Παραβατικότητα, κοινωνικός αποκλεισμός και η στάση/ο ρόλος της Εγκληματολογίας	47
6. Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως παρενέργεια της αντεγκληματικής πολιτικής	52

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΑΠΟΦΥΛΑΚΙΣΘΕΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Έκτιση των στερητικών της ελευθερίας ποινών στην Ελλάδα και κοινωνική επανάταξη	55
2. Επαγγελματική ένταξη και επανένταξη: Προγράμματα και φορείς υλοποίησης κατά την έκτιση της ποινής	60
2.1. Εκπαίδευση των κρατουμένων	60
2.2. Επαγγελματική κατάρτιση των κρατουμένων. Η Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων (πρώην Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης)	64
2.3. Εργασία Κρατουμένων	69
3. Μετασφρονιστική μέριμνα	71
4. Προγράμματα και Φορείς υλοποίησής τους μετά την αποφυλάκιση	73
4.1. Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας	74
4.2. Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού	78
5. Έρευνες	87
6. Προβλήματα αποφυλακισθέντων	91
7. Συμπεράσματα	94
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	98
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	101

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τη δεκαετία του 1990, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού έδωσε νέα ώθηση στις συζητήσεις σχετικά με τη φτώχεια και τους κοινωνικά μειονεκτούντες. Η παρούσα διπλωματική εργασία αναζητά τις ρίζες του όρου του κοινωνικού αποκλεισμού και των πρακτικών αντιμετώπισής του, αναλύοντας την ιδιόμορφη σύλληψη από την πλευρά των ειδικών του ρεαλισμού και του εμπειρισμού ως μοντέλων αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων. Ειδικότερα, εξετάζονται οι παράγοντες που οδήγησαν στη γέννηση του όρου και συγκεκριμένα τα προβλήματα που προέκυψαν στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από τις διαδικασίες της οικονομικής και κοινωνικής αναδιάρθρωσης, της μετανάστευσης και των μεταβολών στις διαπροσωπικές σχέσεις. Έπειτα, παρουσιάζονται ορισμένες από τις κοινοτικές πρωτοβουλίες που έχουν αναπτυχθεί για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και διερευνάται η σχέση της παραβατικότητας με τον κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς και η στάση της Εγκληματολογίας απέναντι στο συγκεκριμένο φαινόμενο. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισθέντων στην Ελλάδα, για την περίοδο 2000 έως 2006, αναλύοντας τη ρεαλιστική διάστασή τους. Αρχικά, γίνεται προσπάθεια προσδιορισμού της έννοιας της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισθέντων και έπειτα παρατίθενται τα προγράμματα που αφορούν τόσο τους κρατούμενους εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων, όσο και τους αποφυλακισθέντες. Ωστόσο, αποδεικνύεται ότι οι ομάδες των φυλακισμένων και των πρώην εγκλείστων αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα, γεγονός που ενισχύει τον αποκλεισμό τους από την απορρόφηση των δημόσιων και κοινωνικών αγαθών. Τέλος, διαπιστώνεται ότι οι εμπειρικές προσεγγίσεις του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού και οι ρεαλιστικές πολιτικές αντιμετώπισής του αδυνατούν να βοηθήσουν ουσιαστικά τους συμμετέχοντες στα προγράμματα καταπολέμησής του.

Λέξεις «κλειδιά»: κοινωνικός αποκλεισμός, εμπειρισμός και ρεαλισμός, Ευρωπαϊκή Ένωση, προγράμματα κοινωνικής επανένταξης αποφυλακισθέντων.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Βλ.	Βλέπε
Εκδ.	Εκδόσεις
επιμ.	επιμέλεια
κ.ά.	και άλλοι-ες-α
κ.λπ.	και λοιπά
όπ. π.	όπου παραπάνω
πρβλ.	παραβάλε
σελ.	σελίδα-ες
τόμ.	τόμος
χ.τ.	χωρίς τόμο
χ. τεύχ.	χωρίς τεύχος
URL	Universal Resource Locator (Διεύθυνση ιστοσελίδας)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ως έννοια ο κοινωνικός αποκλεισμός χρησιμοποιείται ευρύτατα τις τελευταίες δύο δεκαετίες περίπου στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Προβάλλεται επίσης ως ένα φαινόμενο που χρήζει μελέτης αλλά και δράσης για την καταπολέμησή του.¹

Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε κοινοτικό κείμενο το 1989. Από τότε παρατηρείται μια ραγδαία αύξηση της χρήσης του τόσο ως όρου στα κοινοτικά κείμενα, όσο και σαν κατηγορία προγραμμάτων που ενισχύονται οικονομικά από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το γεγονός της χρηματοδότησης προγραμμάτων φαίνεται ότι επηρέασε το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής επιστημονικής κοινότητας, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής, για τη μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού.² Είναι άξιο προσοχής το γεγονός, ότι τον Δεκέμβριο 1996 πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα περίπου 80 ημερίδες με θέμα τον κοινωνικό αποκλεισμό και αυτό ως επακόλουθο της ολοκλήρωσης των πρώτων προγραμμάτων καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού από την αγορά εργασίας.³

Η ανάπτυξη του ευρωπαϊκού ερευνητικού ενδιαφέροντος έχει φωτίσει ορισμένες από τις τάσεις, οι οποίες επικρατούν μεταξύ Αγγλοσαξονικών και ηπειρωτικών τρόπων προσέγγισης του «κοινωνικού προβλήματος».⁴ Από τη μία πλευρά, και για περισσότερο από ένα αιώνα, το επίκεντρο των ερευνών στον Αγγλοσαξονικό χώρο αποτελούσε η φτώχεια και η διανομή του πλούτου στις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες. Από την άλλη, ο κοινωνικός αποκλεισμός, ως έννοια, έχει τις ρίζες του στην ηπειρωτική ευρωπαϊκή, και

---

¹ Βλ. Τσίγκανου, Τζωρτζοπούλου, Ζαραφωνίτου (2003), σελ. 4.

² Βλ. Καβουνίδη (1996), σελ. 49.

³ Βλ. Τσιάκαλο (1998), σελ.39-45.

⁴ O'Brien, Penna (2007), σελ.2.

περισσότερο μάλλον στη γαλλική, κοινωνική θεωρία, επικεντρώνοντας την προσοχή σε θέματα σχέσεων και συγκεκριμένα στην ανεπαρκή κοινωνική συμμετοχή, και στην ελλιπή κοινωνική ενσωμάτωση και δύναμη. Βάσει της συγκεκριμένης θεώρησης, η κοινωνία αντιμετωπίζεται ως ένα σύνολο κοινωνιών, δεμένων μεταξύ τους από αμοιβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις, τα οποία απορρέουν από μία ευρύτερη ηθική τάξη. Και ο κοινωνικός αποκλεισμός εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία αποκόλλησης από τη συγκεκριμένη ηθική τάξη πραγμάτων, ενώ ως καθήκον της κοινωνικής πολιτικής προβάλλεται η επανένταξη των κοινωνικά αποκλεισμένων, στην κοινωνία.⁵

Ποιο είναι όμως, το φαινόμενο που οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό και τι είδους περιεχόμενο αποδίδεται σε αυτόν; Ποια η σχέση του με την Ευρωπαϊκή Ένωση και ποιες οι πολιτικές αντιμετώπισής του; Αυτά είναι θέματα, τα οποία θίγονται στο πρώτο, από τα δύο μέρη, της παρούσας εργασίας. Συγκεκριμένα, γίνεται προσπάθεια προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού και των ευρωπαϊκών προγραμμάτων καταπολέμησής του, από την πλευρά των ειδικών του ρεαλισμού και του εμπειρισμού ως μοντέλων αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων. Επίσης, γίνεται προσπάθεια διερεύνησης της παραβατικότητας σε σχέση με τον κοινωνικό αποκλεισμό και το ρόλο της Εγκληματολογίας, όπως και των παρενεργειών της αντεγκληματικής πολιτικής. Δεδομένου επίσης, ότι ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός χρησιμοποιήθηκε και κατοχυρώθηκε στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν αναφέρονται τα μέτρα κατά της φτώχειας στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, αν και έχουν αποτελέσματα και κριτικές.

---

⁵ Room (1999), σελ. 169.

Στο δεύτερο μέρος, εξετάζονται ειδικότερα, τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισθέντων στην Ελλάδα, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, προσπαθώντας να αναλυθεί η ρεαλιστική διάστασή τους. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, δεν εξετάζονται τα προβλήματα κοινωνικής επανένταξης των δραστών εγκληματικών πράξεων, που εμφανίζουν ανικανότητα ή μειωμένη προς καταλογοισμό ικανότητα, όπως των ακαταλόγιστων εγκληματιών που φυλάσσονται σε δημόσιο θεραπευτικό κατάστημα ή εκείνων με ελαττωμένη προς καταλογοισμό ικανότητα που εκτίουν την ποινή τους σε ειδικά καταστήματα ή παραρτήματα φυλακών, και των εξαρτημένων από τοξικές ουσίες, οι οποίοι εισάγονται στα Ειδικά Θεραπευτικά Καταστήματα ή σε Ειδικό Τμήμα Κράτησης. Τα ιδιάζοντα προβλήματα υγείας, που αντιμετωπίζουν οι προαναφερθείσες κατηγορίες δραστών, θα επέβαλλαν μία διαφορετική προσέγγιση του θέματος. Επιπλέον, δεν εξετάζονται τα προβλήματα κοινωνικής επανένταξης των αλλοδαπών, διότι μετά την αποφυλάκισή τους εκτελείται το μέτρο της απέλασης.⁶

Αναλυτικότερα, σε αυτό το μέρος της εργασίας, γίνεται προσπάθεια οριοθέτησης της έννοιας της «κοινωνικής επανένταξης» των αποφυλακισθέντων, όπως διαγράφεται η εξέλιξή της, ως σκοπού της έκτισης των ποινών κατά της ελευθερίας, στη σύγχρονη Ελλάδα. Έπειτα, παρατίθενται τα προγράμματα που υλοποιήθηκαν στα καταστήματα κράτησης από το 2000 έως το 2006, καθώς και αυτά που αφορούν αποφυλακισθέντες. Η επιλογή του συγκεκριμένου διαστήματος, για την εξέταση των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισθέντων, έγινε, διότι στην πλειοψηφία τους πρόκειται για προγράμματα συγχρηματοδοτούμενα

---

⁶ Γιοβάνογλου (2006), σελ.7.

από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το ελληνικό κράτος, και το 2000 ξεκίνησε νέος κύκλος δράσεων, στα πλαίσια καινοτόμων στρατηγικών και μεθόδων καταπολέμησης του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού.⁷ Η καταγραφή ωστόσο, των υλοποιούμενων προγραμμάτων δεν είναι εξαντλητική, λόγω αντικειμενικών δυσκολιών. Για παράδειγμα, ήταν αδύνατον να διαπιστωθεί ο συνολικός αριθμός των υλοποιούμενων προγραμμάτων εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων, επειδή δεν υπάρχει κάποια αρμόδια υπηρεσία για την καταγραφή τους στο Υπουργείο Δικαιοσύνης. Τα διαθέσιμα στοιχεία αποτελούν προϊόν φιλότιμης προσπάθειας των υπαλλήλων του Υπουργείου, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν καταγραφεί τα εγκεκριμένα προγράμματα και όχι τα, τελικώς, υλοποιούμενα. Επίσης, δεν υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία, αναλυτικά κατά έτος, για τα υλοποιούμενα προγράμματα στις φυλακές ενηλίκων. Όμως, οφείλω να ευχαριστήσω θερμά τις υπαλλήλους του Υπουργείου, για τη διάθεση των προσωπικών τους σημειώσεων, οι οποίες αποτέλεσαν σημαντικότατο υλικό για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Επιπλέον, τα στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Εκπαίδευσης Ενηλίκων μου δόθηκαν προφορικά από αρμόδια υπάλληλο, την οποία ευχαριστώ θερμά. Αλλά, τα διαθέσιμα στοιχεία αφορούν το διάστημα μετά το 2003 και δεν περιέχουν πληροφορίες για την προηγούμενη δράση της Γενικής Γραμματείας στις φυλακές. Θα ήθελα επίσης, να ευχαριστήσω τους υπαλλήλους της Ειδικής Υπηρεσίας Εφαρμογής Συγχρηματοδοτούμενων Ενεργειών (ΕΥΕ) από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, όπως επίσης, την αρμόδια υπάλληλο του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού, για την παροχή των πολύτιμων, για την εργασία, δεδομένων. Όσον αφορά τα

---

⁷Οι νέες αυτές στρατηγικές, όπως η ανάπτυξη των ολοκληρωμένων παρεμβάσεων και η συμμετοχή της τοπικής αυτοδιοίκησης, προβάλλονταν ως προτάσεις για την καλλίτερη αντιμετώπιση του φαινομένου. Βλ. Κατσούλη (1996), τόμ. Α΄, σελ. 21.

προγράμματα των αποφυλακισθέντων, ήταν αδύνατο να εντοπισθεί ο αριθμός εκείνων που συμμετείχαν σε προγράμματα κατάρτισης στα πλαίσια του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση», διότι δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία.

Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Ιάκωβο Φαρσεδάκη, ο οποίος μου έδωσε την ευκαιρία να ολοκληρώσω την προσπάθεια που είχα ξεκινήσει πριν από δέκα χρόνια, όταν συμμετείχα στο πρώτο διετές μεταπτυχιακό σεμινάριο εγκληματολογικών σπουδών, τα έτη 1994-1996.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια κυρία Ανθοζωή Χαΐδου και τον καθηγητή κύριο Αντώνη Μαγγανά για το ενδιαφέρον και τις πολύτιμες συμβουλές τους. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τη μεγάλη μου ευγνωμοσύνη στην καθηγήτρια μου κυρία Έφη Λαμπροπούλου, χωρίς την κατανόηση και βοήθεια της οποίας, δεν θα είχα βγει σ' αυτό το ταξίδι των πολλών χιλιομέτρων...!

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ:

Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙ «ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΕΣ» ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΟΥ

1. Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού. Πλαίσιο αποσαφήνισης του όρου

Τα τελευταία χρόνια ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μέρος του λεξιλογίου των μεγαλύτερων κυβερνητικών οργανισμών. Το περιεχόμενο ωστόσο, που δίνεται στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού ποικίλει και, ως ένα σημείο, έχει αντικαταστήσει την έννοια της φτώχειας, που δέσποζε ήδη από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε, ότι συχνά ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός συνοδεύεται από αυτόν της φτώχειας, η μακρόχρονη ανεργία μετονομάζεται σε αποκλεισμό από την αγορά εργασίας, ενώ ο ρατσισμός ταυτίζεται με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Αυτό δεν είναι τυχαίο. Ο Pierre Strobel αναφέρει: «Η επιτυχία του όρου “κοινωνικός αποκλεισμός” πιθανόν να οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι έχει υποστεί μια αλλαγή στη σημασία του και έχει μετατραπεί σε ευφημισμό. Ενώ αρχικά αναφερόταν στην πράξη της απόρριψης κάποιου από μια ομάδα, από ένα θεσμό ή από ένα κοινωνικό χώρο (ή της απαγόρευσης να συμμετέχει σε αυτά), τώρα αναφέρεται στο αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, στην κατάσταση αυτών που αποκλείονται, χωρίς ένδειξη σχετικά με το “από πού αποκλείονται” και “ποιος τους αποκλείει”».⁸

---

⁸ Βλ. Τσιάκαλο (1998), σελ.47.

Το ερώτημα που προκύπτει σε τέτοιου είδους περιγραφές, οι οποίες αναπαράγονται από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, και συνδέεται με την αποσαφήνιση του όρου, είναι το κοινό στοιχείο που συνδέει τις ομάδες του πληθυσμού ώστε να χαρακτηριστούν κοινωνικά αποκλεισμένες και να οδηγούνται στη φτώχεια και την περιθωριοποίηση.

Σύμφωνα με τον Γιώργο Τσιάκαλο: «...κοινό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι όλες οι ομάδες που απαρτίζουν το χάρτη των κοινωνικά αποκλεισμένων παρεμποδίζονται στην απορρόφηση δημόσιων και κοινωνικών αγαθών». Ως δημόσια χαρακτηρίζονται τα αγαθά εκείνα, στα οποία, θεωρητικά, έχουν πρόσβαση όλοι οι άνθρωποι και κοινωνικά θεωρούνται αυτά, τα οποία χρηματοδοτούνται και παρέχονται από την οργανωμένη κοινωνία.⁹ Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» χαρακτηρίζει δηλαδή, τόσο μία κατάσταση όσο και μια διαδικασία.

Ανάλογος είναι και ο ορισμός που δίδεται στο Sage Dictionary of Criminology:¹⁰ Ο κοινωνικός αποκλεισμός αναφέρεται σε μια δυναμική, πολυδιάστατη διαδικασία αποκλεισμού, ολικώς ή μερικώς, από ποικίλα κοινωνικά, οικονομικά πολιτικά ή πολιτιστικά συστήματα τα οποία βοηθούν στην ενσωμάτωση (integration) ενός ατόμου στην κοινωνία.

Η θεματική του αποκλεισμού ξεκινά τη δεκαετία του 1970 στη Γαλλία. Στον πολιτικό René Lenoir, αποδίδεται η πατρότητα του όρου αποκλεισμός. Το βιβλίο του «Les exclus, un français sur dix», το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε το

---

⁹ Τσιάκαλος (1998), σελ. 58. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα «δημόσια και κοινωνικά αγαθά» θα πρέπει να διαβαστούν ως μία έννοια. Ως τέτοια αγαθά θεωρούνται η εκπαίδευση, το σύστημα υγειονομικής περίθαλψης κ.ά, η έλλειψη των οποίων οδηγεί συνήθως στην οικονομική ανέχεια και περιθωριοποίηση. Επίσης βλ. όπ. π., σελ. 54: «...θεωρείται ότι η ασάφεια του όρου διαιωνίζεται από το γεγονός ότι οι χρηματοδότες της κατ' ανάθεση έρευνας δεν ενδιαφέρονται και γι' αυτό δεν πιέζουν προς την κατεύθυνση της περαιτέρω αποσαφήνισης».

¹⁰ Βλ. Bradley (2001). Η μετάφραση είναι δική μου.

1974, θεωρείται σημείο αναφοράς για τους μελετητές του αποκλεισμού, αν και ο τίτλος επιλέχθηκε από τον εκδοτικό οίκο μεταξύ άλλων συγγενικών τίτλων.¹¹

Για να είμαστε όμως ακριβείς, ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός είχε χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά σε επιστημονικό κείμενο τη δεκαετία του '60 στο έργο του Pierre Massé «Les dividendes du progrès». Στο 1965 εμφανίζεται το έργο του J. Klanfer, που άνηκε στην κυριότερη εκείνη την εποχή ομάδα εθελοντικής παρέμβασης του ιερέα Joseph Wresinski, εμπνευστή του κινήματος του ATD- Quart Monde, με τον τίτλο «L' exclusion sociale».¹²

Η εμφάνιση λοιπόν του όρου «αποκλεισμός» έγινε στη Γαλλία, σε μια περίοδο οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας και σκιαγραφούσε το μέρος αυτό του πληθυσμού που παρέμενε στο περιθώριο της οικονομικής ανάπτυξης. Τα συγκεκριμένα φαινόμενα όμως, εμφάνιζαν μικρή έκταση και υπήρχε διάχυτη πίστη ότι η διαδικασία της ανάπτυξης θα τα απορροφούσε. Έτσι η χρήση του όρου, που παρέπεμπε στην αδυναμία του ίδιου του ατόμου για προσαρμογή στα νέα δεδομένα, ήταν περιορισμένη. Από τότε ως σήμερα ο όρος έχει αλλάξει περιεχόμενο και χρήση.¹³

Αν θέλουμε να αναφερθούμε σήμερα στον αποκλεισμό θα δυσκολευτούμε να μην ακολουθήσουμε την ιδεατή διχοτόμηση που επέβαλε η χριστιανική ιδεολογία στην αντίληψή της για τον κόσμο. Οι όροι του καλού και του κακού συμπληρώθηκαν από όρους αξιολόγησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς.¹⁴

---

¹¹ Στο βιβλίο του αυτό ο Lenoir, που ήταν μέλος της κυβέρνησης Chirac στη Γαλλία, αποκαλεί πάνω από το 10% του γαλλικού πληθυσμού ως «αποκλεισμένους» περιλαμβάνοντας ευπαθείς ομάδες όπως μονογονεϊκές οικογένειες, άτομα με αναπηρίες τα οποία δεν προστατεύονταν ικανοποιητικά από τις κοινωνικές υπηρεσίες της εποχής, βλ. Marsh, Mullins (1998), σελ. 751.

¹² Παπαδοπούλου (2002), σελ. 45. Επίσης βλ. Μουσούρου (1998), σελ. 68-69.

¹³ Βλ. Παπαδοπούλου (2002), σελ. 45- 46 και Κασιμάτη (1998), σελ.13.

¹⁴ Παπαδοπούλου (2002), σελ.49

Έτσι, η χρήση του όρου του αποκλεισμού παραπέμπει σε ένα δυϊσμό της κοινωνίας, σε μια διάκριση αυτών που είναι εντός (ενταγμένοι-με μόνιμη απασχόληση και συμμετοχή στην κοινωνική ζωή) και εκείνων που είναι εκτός (αποκλεισμένοι-οι «άλλοι»)¹⁵. Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο καταστάσεων είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Ωστόσο, σχεδόν τίποτα δεν γίνεται πλήρως αντιληπτό χωρίς την ταυτόχρονη διατύπωση και εξέταση του αντίθετου και διαφορετικού: η ημέρα προσδιορίζεται σε αντιδιαστολή με τη νύχτα, ο άνθρωπος με το ζώο. Αντιστίξεις όπως φύση-πολιτισμός, δημόσιο-ιδιωτικό, στατικό-δυναμικό, σύνθετο-απλό, ένταξη-αποκλεισμός, χαρακτηρίζουν τους τρόπους σύλληψης της κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι, συχνά οι θεωρήσεις και οι μεθοδολογικές επιλογές των κοινωνικών επιστημόνων απηχούν «αρχές του δυϊσμού ο οποίος αντιμετωπίζει τη διαίρεση του κόσμου ως έκφραση διπλής οργάνωσης και αποκρυπτογράφησης των συμβόλων»¹⁶.

Η έννοια του ορίου εξάλλου έχει αποτελέσει αντικείμενο διαφόρων θεωρητικών προσανατολισμών. Κοινή συνισταμένη αυτών αποτελεί η παραδοχή ότι οι διχοτομήσεις και οι δυαδικότητες προσεγγίζονται υπό το πρίσμα της συνύπαρξης, της διαχείρισης και της μεταβολής.

Για παράδειγμα, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της συμβολικής αλληλεπίδρασης, ο αποκλεισμός και η ένταξη, η αποδοχή και η απόρριψη, παράγονται στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων όπου υπάρχει συνεχής ροή ανταλλαγών. Οι δεσμοί που δημιουργούνται δίνουν στις δύο πλευρές τη δυνατότητα να συμμετέχουν στο κοινωνικό γίγνεσθαι με πρωταγωνιστικούς ή

---

¹⁵ Μουσουρού (1998), σελ. 68-69.

¹⁶ Πετρονώτη (2000), σελ. 13. Περισσότερα για το δυϊσμό ή διαρχία βλ. Πελεγράνη (2005), σελ. 162, όπου αναφέρεται ότι δυϊσμός είναι η αντίληψη βάσει της οποίας στον κόσμο υπάρχουν δύο αρχές: η ύλη και το πνεύμα.

δευτερεύοντες ρόλους. Στην ουσία «ο πλουραλισμός και τα αντιθετικά μηνύματα που συνέχει η συλλογιστική των ορίων παραμένουν ανοικτά σε πολλαπλές αναγνώσεις, όλες σημαίνουσες και ωστόσο επιδεκτικές σε επαναξιολογήσεις και αντιπροτάσεις».¹⁷

Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός έχει δεχθεί κριτικές για αυτή τη δυαδική (dualistic) φύση του καθώς εμπεριέχει αντιπαραθέσεις εννοιών όπως:

Κοινωνία ως σύνολο (society at large)	Υπο-τάξη (The underclass)
Το μη προβληματικό (The unproblematic)	Το πρόβλημα (The problem)
Κοινότητα (Community)	Αποδιοργάνωση (Disorganization)
Απασχόληση (Employment)	Οι άνεργοι (The workless)
Ανεξαρτησία (Independence)	Προνοιακή εξάρτηση (Welfare dependency)
Οικογένεια (Stable family)	Άγαμες μητέρες (Single mothers)
Οι ιθαγενείς (The natives)	Οι μετανάστες (The immigrants)
Μη χρήση ουσιών (Drug free)	Χρήση παράνομων ουσιών (Illicit Drug use)

Σύμφωνα με τον εγκληματολόγο Jock Young, η χρήση του όρου υποδηλώνει μια σειρά παραδοχών που αποτελούν και τα αδύναμα σημεία του. Κυριότερες παραδοχές είναι οι εξής:¹⁸

Ομοιογένεια (Homogeneity). Η έννοια παραπέμπει στην ύπαρξη ομοιογένειας μεταξύ των ατόμων που απαρτίζουν την ομάδα των κοινωνικά αποκλεισμένων. Στην πραγματικότητα όμως περιλαμβάνει ανομοιογενείς κοινωνικές ομάδες όπως νέους, ηλικιωμένους και προσωρινά φτωχούς.

Ανυπαρξία κοινωνικής κινητικότητας (Social immobility). Είναι εσφαλμένη η παραδοχή μιας στατικής (static) κοινωνικής υπο-τάξης ή αλλιώς κοινωνικού

¹⁷ Πετρονώτη όπ. π., σελ.23.

¹⁸ Young (2003), σελ. 2-3.

υποστρώματος (underclass) καθώς παρατηρείται σημαντική κοινωνική κινητικότητα μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Σταθερός/μόνιμος τόπος παραμονής και ξεχωριστή ηθική (Fixed Locality and Separate Morality). Οι κοινωνικά αποκλεισμένοι εμφανίζονται ως τοπικά (spatial) απομονωμένοι και ενδεχομένως με διαφορετικές αξίες και κίνητρα από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Αλλά τέτοιες απομονωμένες ομάδες δεν υπάρχουν πολλές. Τα όρια ξεπερνιούνται και συνήθως είναι οι κάτοικοι των φτωχών περιοχών που περνούν «απέναντι» και συμβάλλουν στην καλή λειτουργία των νοικοκυριών των «κοινωνικά προνομιούχων». Ποιος μπορεί να παραβλέψει τη βοήθεια, για παράδειγμα, που προσφέρει η (φθηνή) εργασία των φτωχών ως οικιακών βοηθών και νταντάδων, σε μια οικογένεια όπου και οι δύο γονείς εργάζονται;¹⁹

Εστίαση στη φτώχεια και την αποστέρηση (Focus on Poverty and Deprivation). Προβλήματα υπάρχουν από τη μια άκρη της πόλης στην άλλη και δεν εντοπίζονται μόνο στις φτωχότερες περιοχές, όπως εσφαλμένα πιστεύεται.

Ως έννοια λοιπόν, ο κοινωνικός αποκλεισμός εμπεριέχει μια σειρά εσφαλμένων δυαδικοτήτων (false binaries).²⁰ Παραβλέπει το γεγονός ότι τα προβλήματα εμφανίζονται στους θεωρούμενους κοινωνικά «ενταγμένους», όπως και στους θεωρούμενους κοινωνικά «αποκλεισμένους», καθώς και το ότι η θεωρούμενη «φυσιολογικότητα» (normality) της πλειοψηφίας του είναι βαθιά προβληματική. Έτσι, ενώ η ανεργία, η φτώχεια και η οικονομική ανασφάλεια θεωρούνται αποκλειστικό «προνόμιο» συγκεκριμένων περιοχών, φαινόμενα όπως η χρήση απαγορευμένων ουσιών καθώς και η ύπαρξη

---

¹⁹ Young (2001).

²⁰ Βλ. όπ. π.

ασταθών οικογενειακών δομών αποτελεί αναμφισβήτητα μια πραγματικότητα του τμήματος της κοινωνίας όπου ανήκουν οι θεωρούμενοι «κοινωνικά ενταγμένοι».²¹ Επίσης, ενώ αρχικά η χρήση της νέας τεχνολογίας και του αυτοματισμού φάνηκε να επηρεάζει περισσότερο τους εργάτες, ο επανασχεδιασμός της παραγωγικής διαδικασίας άρχισε να έχει οικονομικές επιπτώσεις και στα μεσαία στελέχη, με αποτέλεσμα να απειλείται η σταθερότητα και η ασφάλεια της μεσαίας τάξης.²² Επιπλέον, σύμφωνα με τον Jock Young, ο ρόλος της εργασίας στη διαδικασία της κοινωνικής ενσωμάτωσης δεν θα πρέπει να υπερτονίζεται.²³

Συνήθως, ως εργασία που οδηγεί σε κοινωνική ενσωμάτωση θεωρείται μόνο η αμειβόμενη. Έτσι όμως, παραγκωνίζεται η σπουδαιότητα της μη αμειβόμενης εργασίας στη διατήρηση της κοινωνικής ζωής, όπως είναι η ανατροφή των παιδιών, η παροχή φροντίδας στους ηλικιωμένους και ανήμπορους. Κάτω από αυτήν την προοπτική, παραβλέπονται ακόμη, οι οικονομικές ανισότητες μεταξύ των εργαζομένων καθώς υποστηρίζεται ότι οποιαδήποτε εργασία είναι καλλίτερη από την αεργία (no work) αντιμετωπίζοντας το ίδιο την υψηλά με τη χαμηλά αμειβόμενη εργασία. Επιπλέον, παραβλέπονται οι οικονομικές διαφορές των εργαζομένων (paid workers) με τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής (property-owners) οι οποίοι είναι δυνατόν να μην εργάζονται χωρίς φυσικά να νοούνται κοινωνικά αποκλεισμένοι.

---

²¹ Young (2001), όπ. π.

²² Βλ. Κασιμάτη (1998), σελ. 15. Επίσης βλ. Λαπαβίτσα (1998), όπου στις σελίδες 232-238 υποστηρίζει, μέσα από την εξέταση των συνθηκών εργασίας των Ιαπώνων μη-χειρώνακτων εργατών, ότι ο διαχωρισμός της σύγχρονης εργατικής τάξης σε «μη-αποκλειόμενες» και «αποκλειόμενες» ομάδες είναι παραπλανητικός.

²³ Young (2000).

Δεν θα πρέπει επίσης, να προσπερνάμε το γεγονός ότι οι χαμηλά αμειβόμενοι εργαζόμενοι αναγκάζονται, συνήθως, να εργάζονται περισσότερες ώρες, προκειμένου να ενισχύσουν το εισόδημά τους. Αυτό έχει ως συνέπεια την ελαχιστοποίηση του χρόνου που μπορούν να διαθέσουν στην οικογένειά τους, και στην καλλιέργεια ή διατήρηση διαπροσωπικών σχέσεων, με αποτέλεσμα τη χαλάρωση των κοινωνικών δεσμών, η οποία θεωρείται και ως μία από τις αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού.²⁴

Σε τελική ανάλυση, οι αποκλεισμένοι δεν υπάρχουν έξω από την κοινωνία, απομονωμένοι τοπικά, κοινωνικά και ηθικά, αλλά αποτελούν τμήμα της. Και δεν θα πρέπει να αμφισβητείται το γεγονός, ότι η ίδια η κοινωνία της μεταβιομηχανικής εποχής (late modernity) στήνει φραγμούς οι οποίοι οδηγούν στον αποκλεισμό. Οι συγκοινωνίες, για παράδειγμα, μπορούν να οδηγήσουν ολόκληρες περιοχές σε απομόνωση είτε λόγω υποτυπώδους οδικού δικτύου είτε λόγω ελάχιστων ή και ανύπαρκτων δρομολογίων των μαζικών μέσων μεταφοράς και, γιατί όχι, ορισμένες φορές λόγω του υψηλού κόστους χρήσης τους.²⁵ Θεσμοί όπως η μαζική εκπαίδευση, η μαζική ενημέρωση, η αγορά εργασίας αλλά και κατανάλωσης (consumer market), το Κράτος Πρόνοιας, το πολιτικό σύστημα, το σύστημα απονομής δικαιοσύνης, ενώ έχουν ως στόχο τους την κοινωνική ένταξη, είναι δυνατό να οδηγήσουν στον αποκλεισμό. Για παράδειγμα, ενώ η κατανάλωση αγαθών προβάλλεται ως ένδειξη

---

²⁴ Young (2001), Καβουνίδη (1996), σελ. 50 και Παπαδοπούλου (2002), σελ.61-65. Ακόμη βλ. Yates, Leach (2006).

²⁵ Young (2001). Επίσης βλ. Cass, Shove, Urry (2005), οι οποίοι διακρίνουν τέσσερις διαστάσεις της πρόσβασης (access) στη χρήση(ιδιωτικών ή μαζικών) μέσων μεταφοράς: α) Φυσική (Physical) που έχει να κάνει με τις φυσικές δυνατότητες ή ικανότητες του ατόμου όπως να οδηγεί αυτοκίνητο, β) ύπαρξη κοινωνικών σχέσεων (Organizational) που βοηθά στη μεταφορά των ατόμων από συγγενείς ή γνωστούς, γ) οικονομική (Financial) γιατί ακόμη και για το περπάτημα χρειάζεται να αγοραστούν παπούτσια, δ) διαθεσιμότητα του ατομικού χρόνου (Temporal) και διαθεσιμότητα των μέσων μεταφοράς.

ευδαιμονίας, η διαρθρωτική ανεργία ολοένα αυξάνεται,²⁶ γεγονός που περιορίζει την καταναλωτική δύναμη των πολιτών. Ακόμη και το σχολείο, το οποίο θεωρείται ο κατεξοχήν φορέας μηνυμάτων περί ισότητας και αξιοκρατίας, παράγει διαχωρισμούς μέσα στη σχολική τάξη. Σημαντικός είναι και ρόλος των μέσων ενημέρωσης, που ως φορείς κοινωνικής ενσωμάτωσης, με την ποικιλία των επιλογών που προσφέρουν (Τύπος, μεγάλος αριθμός σταθμών στην τηλεόραση και το ραδιόφωνο), καταλαμβάνουν ολοένα και περισσότερο από τον ελεύθερο χρόνο των πολιτών, προβάλλοντας μια παγκόσμια άποψη για την επιτυχία, τις προσδοκίες και τις επιθυμίες. Από την άλλη πλευρά όμως, αγαπημένα θέματα προβολής είναι οι αναταραχές, τα εγκλήματα και η αδικία.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, ως όρος, έρχεται να αντικαταστήσει την έννοια του κοινωνικού υποστρώματος ή υπο-τάξης (underclass) στις συζητήσεις για τη φτώχεια.²⁷ Η έννοια της υπο-τάξης που χρησιμοποιήθηκε εκτενώς στις κοινωνικές επιστήμες τις δεκαετίες του 1970 και 1980, αναφέρεται σε αγροτικά και μεσαία-αστικά στρώματα που δεν διαθέτουν όσα εφόδια είναι αναγκαία για την ενσωμάτωσή τους στη σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία. Τη δεκαετία του '80 η έννοια χρησιμοποιήθηκε κυρίως για τους φτωχούς Αφροαμερικανούς, κατοίκους των μεγάλων βορειοαμερικανικών πόλεων.²⁸ Η χρήση της υποδηλώνει την παραδοχή ότι τα ίδια τα άτομα είναι υπεύθυνα κατά κάποιο τρόπο για τον αποκλεισμό τους.

---

²⁶ Για τη διαρθρωτική ανεργία βλ. σελ. 27 της παρούσης εργασίας.

²⁷ McLaughlin, Muncie (2001), σελ. 276.

²⁸ Λαπαβίτσας (1998), σελ. 226.

Ο Jock Young είναι από τους λίγους που με τον όρο *underclass* (υπο-τάξη) στο έργο του «*The exclusive society*» αναφέρθηκε στην ευρύτερη ομάδα των κοινωνικά αποκλεισμένων.²⁹

2. Χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού

Ο κοινωνικός αποκλεισμός εμφανίζεται κύρια σε τρία επίπεδα: το οικονομικό, το νομικό και το κοινωνικό.³⁰

Α) Στο οικονομικό επίπεδο ο αποκλεισμός εκφράζεται ως αποκλεισμός από την αγορά εργασίας, τη στέγαση και την εκπαίδευση. Πρόκειται για τρεις αλληλοσυνδεόμενες μορφές αποκλεισμού.³¹ Έτσι, ο αποκλεισμός από την εκπαίδευση οδηγεί στον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας, ο οποίος, πολλές φορές, συνεπάγεται αποκλεισμό από τη στέγαση και αντιστρόφως. Η σύνθεση των τριών αυτών στοιχείων του κοινωνικού αποκλεισμού σημαίνει τον αποκλεισμό από την πρόσβαση και τη συμμετοχή στο δημόσιο πλούτο και τη χρήση του.

Σήμερα, η έννοια του «δημόσιου πλούτου» ως το σύνολο των αγαθών στα οποία έχουν πρόσβαση όλοι οι άνθρωποι, δεσπόζει στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής. Ο δημόσιος χαρακτήρας ορισμένων αγαθών κατοχυρώνεται μάλιστα από το σύνταγμα των περισσότερων χωρών, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με το δικαίωμα στην εκπαίδευση.³²

Τι σημαίνει όμως αποκλεισμός από τη συμμετοχή; Ουσιαστικά σημαίνει την παρεμπόδιση άσκησης ενός δικαιώματος συμμετοχής,³³ είτε γιατί δεν έχει κάποιος ή κάποια το δικαίωμα, είτε γιατί το έχει μεν αλλά δεν μπορεί να το

---

²⁹ Young (2000).

³⁰ McLaughlin, Muncie (2001), σελ. 275.

³¹ Βλ. Τσαούση (1998), σελ. 91- 99.

³² Βλ. Τσιάκαλο (1998), σελ. 60- 62.

³³ Βλ. Τσαούση (1998), σελ. 92-93.

ασκήσει. Επομένως, είναι τελείως διαφορετικό θέμα από αυτό της μη άσκησης ή μη διεκδίκησης του συγκεκριμένου δικαιώματος, επειδή το υποκείμενο του δικαιώματος δεν θέλει ή δεν ενδιαφέρεται να το ασκήσει ή να το διεκδικήσει.

Β) Το νομικό επίπεδο του κοινωνικού αποκλεισμού αφορά την αποστέρηση της νομικής προστασίας, συνεπαγόμενη την αδυναμία ενεργοποίησης δικαιωμάτων. Η έννοια του δικαιώματος δεν είναι μόνο νομική αλλά έχει και ηθικό περιεχόμενο.³⁴

Το δικαίωμα, δηλώνει «μια εξουσία η οποία ασκείται έμμεσα, μέσω του κράτους».³⁵ Σύμφωνα με τον Max Weber εξάλλου, το κράτος κατέχει το μονοπώλιο της άσκησης βίας ως του τελικού μέσου εξαναγκασμού της υπακοής ενός κανόνα.³⁶ Το δικαίωμα είναι μια εξουσία αυστηρά προσδιορισμένη ως προς το περιεχόμενο και την έκταση. Δεν είναι τίποτε άλλο, «από την αναγνωριζόμενη απαίτηση (εξουσία) να ζητήσει κανείς από το κράτος (και τα όργανά του) την παροχή έννομης προστασίας».³⁷

Από την άλλη πλευρά, το ηθικό περιεχόμενο του δικαιώματος αναφέρεται στην αναγνώριση της ελευθερίας του προσώπου (φυσικού ή νομικού) «να ενεργήσει απαρακώλυτα κατά βούληση».³⁸ Αυτό ακριβώς το ηθικό περιεχόμενο έχει η αναγνώριση του δικαιώματος στη διαφορά. Η αναγνώριση του δικαιώματος να είναι κάποιος διαφορετικός, ίσως να βρίσκεται πίσω από τη θέση ότι η κοινωνική ένταξη δεν συνιστά το αντίδοτο του κοινωνικού αποκλεισμού. Κι αυτό, επειδή σύμφωνα με τον καθηγητή Δημήτρη Τσαούση, «η κοινωνική ένταξη του αποκλεισμένου προϋποθέτει και συνεπάγεται την

---

³⁴ Βλ. όπ. π., σελ. 93-95.

³⁵ Τσαούσης 1998, σελ. 93-94.

³⁶ Βλ. όπ. π. σελ. 94. «... η παρατήρηση του Μαξ Βέμπερ, που διατρέχει ολόκληρο το δίκαιο των κρατών του πολιτιστικού μας χώρου...».

³⁷ Τσαούσης (1998), σελ. 94.

³⁸ Βλ. όπ. π.

εκούσια ή ακούσια εγκατάλειψη, απόκρυψη ή την απόρριψη της ιδιαιτερότητάς του». ³⁹

Η διαφορά ανάμεσα στις δύο έννοιες είναι σημαντική. « Η νομική έννοια του δικαιώματος, χαρακτηριστική για το Ρωμαϊκό Δίκαιο και ολόκληρο το δικαιοσύστημα που θεμελιώνεται σε αυτό, προϋποθέτει λογικά και αναγνωρίζει ουσιαστικά και τυπικά την εγγενή αντιπαλότητα των συμφερόντων. Η ηθική έννοια του δικαιώματος προϋποθέτει την αναγνώριση, την αποδοχή και το σεβασμό της ετερότητας». ⁴⁰

Γ) Το τρίτο επίπεδο του αποκλεισμού είναι το κοινωνικό: ο χαρακτηρισμός και η συνακόλουθη περιθωριοποίηση.

Το ερώτημα που προκύπτει στο σημείο αυτό, είναι πώς ο στιγματισμός και ο αποκλεισμός εμφανίζονται στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, τις οποίες διέπουν οι αρχές της ισότητας και στις οποίες η αίτηση για πρόσβαση και συμμετοχή στο δημόσιο πλούτο θα πρέπει να προβάλεται μόνο ως δικαίωμα δεκτό και σεβαστό; ⁴¹

Η απάντηση εντοπίζεται στα αρνητικά στερεότυπα και το ψυχαναλυτικό ρόλο που αυτά επιτελούν, μέσω της διαδικασίας κατασκευής ενός «αποδιοπομπαίου τράγου» ή ενός εχθρικού ειδώλου. Και ως στερεότυπα εννοούμε τα κατασκευασμένα σχήματα αντίληψης-σκέψης, που παρεμβάλλονται ανάμεσα στην πραγματικότητα και την αντίληψη που σχηματίζει κάποιος για αυτήν την πραγματικότητα, προκαλώντας απλοποιήσεις και γενικεύσεις που τη διαστρεβλώνουν. Οι εσφαλμένες εικόνες

---

³⁹ Βλ. όπ. π.

⁴⁰ Τσαούσης (1998), σελ. 95.

⁴¹ Τσαούσης (1998), σελ. 95-98.

και εντυπώσεις (στερεότυπα) προκαλούν δύο ειδών αντιδράσεις: την καθολική αποδοχή ή την καθολική αποδοκιμασία (θετικό-αρνητικό στερεότυπο).⁴²

Συνήθως, το ρόλο του εχθρού παίζουν κοινωνικά περιθωριοποιημένες ομάδες, όπως οι κρατούμενοι των φυλακών και συγκεκριμένες κατηγορίες ποινικών παραβατών, καθώς και άλλες κοινωνικές ομάδες στη βάση φυλετικών, θρησκευτικών, ηθικών ή ταξικών προκαταλήψεων.⁴³

Η τακτική του προσανατολισμού μιας κοινωνίας εναντίον ενός εσωτερικού ή εξωτερικού εχθρού «...συντελεί αποφασιστικά στη συνοχή των μελών μιας κοινωνίας, καθόσον αυτά αισθάνονται την ανάγκη να προστατευθούν από τον εχθρό, ο οποίος απειλεί την ισχύ των κοινωνικών κανόνων».⁴⁴

Συμπερασματικά, θα μπορούσε κάποιος να πει ότι «το αίτημα ή η απαίτηση για όποια συμμετοχή ή η καταδίκη του όποιου αποκλεισμού νομιμοποιείται με αναφορές σε θεμελιακές νομικές και/ ή ηθικές αρχές, ενώ η παρακώλυση της συμμετοχής και ο αποκλεισμός θεμελιώνονται σε αρνητικά στερεότυπα, που ανάγονται σε ανατροπή της εφαρμογής των θεμελιακών αρχών».⁴⁵

Από τα παραπάνω προκύπτει η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, ο οποίος εμφανίζεται ως ιδιαίτερο φαινόμενο με την ισχυροποίηση της αντίληψης περί κοινωνικών δικαιωμάτων και υπάρχει στις κοινωνίες όπου εμφανίζεται η αντίληψη του δημοσίου και κοινωνικού αγαθού.⁴⁶ Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού λοιπόν μπορεί να αποκωδικοποιηθεί αν συνδεθεί με

---

⁴² Φίλιας κ.ά. (1983), σελ.237.

⁴³ Βλ. όπ. π., σελ. 250-252. Οι φυλετικές προκαταλήψεις (π.χ. αντισημιτισμός, ρατσισμός) δημιουργούν σοβαρότατα προβλήματα, εξυπηρετώντας μηχανισμούς προπαγάνδας.

⁴⁴ Λαμπροπούλου (1994), σελ.265.

⁴⁵ Τσαούσης 1998, σελ. 96.

⁴⁶ Βλ. Τσιάκαλο (1998), σελ. 62.

τη διαπραγμάτευση του θέματος της ύπαρξης μιας καπιταλιστικής κοινωνίας ίσων ευκαιριών σε συνθήκες κοινωνικής αλλαγής.⁴⁷

Επομένως, για μια αρτιότερη κατά το δυνατό, προσέγγιση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού, καλό θα ήταν να εξεταστεί το ιστορικό και κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα.

3. Ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο

Αν και είναι δύσκολο να προσδιοριστεί χρονικά το σημείο όπου φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού γίνονται πιο αισθητά στις σύγχρονες κοινωνίες, ίσως θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η περιθωριοποίηση κοινωνικών ομάδων εμφανίζεται εντονότερα σε τρεις ιστορικές περιόδους της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας: α) στις αρχές της δεκαετίας του '80 όπου η συνεχιζόμενη για μεγάλο διάστημα οικονομική κρίση είχε ως αποτέλεσμα την διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και τον περιορισμό πρόσβασης στα «αγαθά του πολιτισμού» από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, β) στα τέλη της δεκαετίας του '80, όταν το τέλος του κομμουνισμού και η πτώση των τειχών που χώριζαν Ανατολή και Δύση προκαλούν ένα τεράστιο κύμα οικονομικών μεταναστών σε χώρες της Κεντρικής και Νότιας Ευρώπης,⁴⁸ και γ) λίγο αργότερα όταν οι πολεμικές συγκρούσεις και εμφύλιες συρράξεις στην Ασία και Αφρική αυξάνουν την είσοδο μεταναστών και προσφύγων στις ίδιες περιοχές.

Τις τελευταίες δεκαετίες ο διεθνής ανταγωνισμός οδήγησε στον περιορισμό του Κράτους Πρόνοιας, στη λογική του «λιγότερου Κράτους». Η συσσώρευση

---

⁴⁷ Βλ. Τσίγκανου (1998), σελ.391.

⁴⁸ Βλ. Κατσούλη (1996), σελ. 22-23. Επίσης Κασιμάτη (1998), σελ.13-21.

του κεφαλαίου στις μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις ακολουθήθηκε από τάσεις αύξησης του πλήθους των φτωχών και των κοινωνικά αποκλεισμένων. Οι γρήγορες εξελίξεις στην κοινωνία και κυρίως η μετάβαση από τη βιομηχανική (modernity) στη μετα-βιομηχανική (late modernity) εποχή, η ανάπτυξη της τεχνολογίας και ο εντονότερος ανταγωνισμός, προκάλεσαν εντυπωσιακές ανακατατάξεις στους θεσμούς (π.χ. οικογένεια, εργασία) και την κοινωνική ζωή.⁴⁹ Σύμφωνα με το Jock Young ζούμε σε μια εποχή όπου, μεταξύ άλλων, έχουν επέλθει μαζικές δομικές αλλαγές στην αγορά εργασίας (labour markets), ως επακόλουθο της κρίσης του μεταπολεμικού «φορντικού μοντέλου παραγωγής» και όπου η εργασιακή κατάσταση της γυναίκας έχει αλλάξει ριζικά.

3.1. Φορντικό μοντέλο παραγωγής

Η μετάβαση από το φορντικό στο μετα-φορντικό μοντέλο παραγωγής αποτελεί στοιχείο καίριας σημασίας για το Jock Young. Για την κατανόησή του όμως, είναι απαραίτητη η αναφορά στον τεύλορισμό ή αλλιώς αμερικάνικο σύστημα παραγωγής από το Αμερικανό Frederick Winslow Taylor (Τέυλορ, 1856-1915) που αναφέρεται στη θεωρία του, η οποία δημοσιεύτηκε το 1911, για τη βελτιστοποίηση της λειτουργίας και της παραγωγής των επιχειρήσεων, επιτυγχάνοντας αύξηση της παραγωγής, επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων και ευημερία για όλους.⁵⁰ Πρόκειται για την πρώτη φάση της επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας. Αυτή η ιδιότυπη οικονομική στρατηγική και τεχνολογία κυριαρχίας πάνω στη μισθωτή εργασία οφείλεται

---

⁴⁹ Βλ. Κασιμάτη (1998), σελ.17-22. Επίσης McLaughlin, Muncie (2001), σελ. 275-276.

⁵⁰ Βλ. «Το αμερικάνικο σύστημα παραγωγής» στο URL: sfr.ee.teiath.gr/historia/historia/selida616.htm. Επίσης, βλ. λήμμα: τεύλορισμός στο Βασιλείου, Σταματάκης, (2000), σελ.369.

στη βασική ιδέα του Τέυλορ ότι η πηγή του πλούτου δεν βρίσκεται στο χρήμα αλλά στην εργασία. Ο Τέυλορ, μεταξύ άλλων, εμπνεύστηκε το σύστημα οργάνωσης της εργασίας με τη μέτρηση των κινήσεων και του χρόνου, διατύπωσε συστήματα αμοιβής με βραβεία, θέσπισε την αρχή της εξειδίκευσης και τη διαίρεση της εργασίας, καθώς και την αλυσίδα παραγωγής. Αποτέλεσμα της εφαρμογής του τεύλορισμού ήταν να προκύψει σταδιακά μια αριστοποίηση των διαδικασιών και των λειτουργιών στις παραγωγικές μονάδες. Ο χώρος εργασίας κάθε εργαζόμενου διαμορφώθηκε με κατάλληλο φωτισμό και αερισμό, η στολή εργασίας ήταν άνετη και κατάλληλη για το εκάστοτε κλίμα και τα εργαλεία προσαρμόστηκαν ανάλογα, το κατάλληλο εργαλείο για την κατάλληλη εργασία.

Με την εισαγωγή των μεθόδων του Τέυλορ, η παραγωγικότητα στην αμερικάνικη βιομηχανία αυξήθηκε σταδιακά, ιδιαίτερα δε μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο.⁵¹ Η σημαντικότερη υλοποίηση των αρχών του Τέυλορ έγιναν από τον Henry Ford στην αυτοκινητοβιομηχανία του.

Η εταιρία Ford εισήγαγε ορθολογικούς τρόπους παραγωγής, με τους οποίους πέτυχε χαμηλές τιμές με σταθερή ποιότητα των τελικών προϊόντων και χωρίς αυξημένες αποδοχές των εργαζομένων. Αυτές οι μέθοδοι παραγωγής που ονομάστηκαν, ιδίως από μαρξιστές μελετητές, *φορντισμός*, διαδόθηκαν κυρίως μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και αποτέλεσαν τον τυπικό τρόπο παραγωγής για μια ολόκληρη εποχή.

---

⁵¹ Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλεφθεί η δυσaréσκεια των εργαζομένων με τις μεθόδους του Τέυλορ λόγω της μονότονης εργασίας που έπρεπε να εκτελούν (για μήνες και χρόνια).

Ο φορντισμός στηρίζεται στη μαζική παραγωγή αλλά και στην εντατική υποκίνηση για κατανάλωση βιομηχανικών προϊόντων, στην εξέλιξη των εργασιών σε γραμμές παραγωγής (assembly line), στην ορθολογική τμηματοποίηση των παραγωγικών βημάτων (τεύλορισμός), στη συναινετική αντιμετώπιση των προβλημάτων από εργοδότες και εργαζόμενους καθώς και στην εξέλιξη των αμοιβών με βάση την αύξηση της παραγωγικότητας και του πληθωρισμού.

Κυριότερο χαρακτηριστικό του φορντισμού έγινε η εργασία σε γραμμές παραγωγής, όπου κάθε εργαζόμενος βιδώνει μια συγκεκριμένη βίδα ή τοποθετεί ένα μικρό εξάρτημα ή εκτελεί 1-2 συγκολλήσεις στο ίδιο ακριβώς σημείο κάθε πλακέτας κ.λπ. Συγκεκριμένα, ο Φορντ εγκατέστησε μια μεταφορική ταινία και στην αρχή της τοποθέτησε το σκελετό ενός αυτοκινήτου. Η ταινία κυλούσε με κατάλληλη ταχύτητα και κάθε εργάτης εκτελούσε την προκαθορισμένη περιορισμένης εκτάσεως εργασία του. Όταν ολοκλήρωνε αυτή την εργασία, περπατώντας δίπλα στην κινούμενη ταινία, παρέδιδε τη θέση του στον επόμενο εργάτη και ο ίδιος γύριζε στο αρχικό σημείο για να ασχοληθεί με το επόμενο αυτοκίνητο. Στο τέρμα της ταινίας το αυτοκίνητο ήταν πλήρως συναρμολογημένο και με την προσθήκη καυσίμου, έτοιμο να παραληφθεί από οδηγό για δοκιμαστική λειτουργία, μέχρι το σημείο αποθηκείσεως.

3.2. Η μετάβαση από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία

Η Χρυσή Εποχή (Golden Age), σύμφωνα με το Jock Young, ακολουθήθηκε από την επικράτηση του ατομισμού (individualism), της αμφισβήτησης και της

αναθεώρησης των αξιών. Η συμβατική συμπεριφορά που διαφαινόταν αντικαταστάθηκε αργότερα από αναταραχές και αυξανόμενη εγκληματική δράση, παρά την αύξηση του μέσου εισοδήματος και τις δεσμεύσεις του Κράτους για μόνιμη παροχή προστασίας στους πολίτες-εργαζομένους.⁵²

Κατά τη διαδικασία μετάβασης από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία παρατηρούνται τρεις σημαντικές τάσεις: ο «περιορισμός» του κράτους, η αυξανόμενη κοινωνική αβεβαιότητα και η ευθύνη της ενσωμάτωσης.⁵³

Αρχικά εμφανίζεται η οικονομική κρίση που σημειώθηκε τη δεκαετία του 1970 και ο «περιορισμός» του κράτους.⁵⁴ Περιορισμός που εκφράστηκε με την εγκατάλειψη των προσπαθειών προβολής των δικαιωμάτων των πολιτών συμπεριλαμβανομένου αυτού της πλήρους απασχόλησης καθώς και με τη σημαντική μείωση των «προνοιακών» (welfare) επιδομάτων. Αυτή η αλλαγή επήλθε ως αποτέλεσμα της επικράτησης στο δυτικό κόσμο του νεοφιλελευθερισμού που πρέσβευε την απουσία κάθε κρατικού ελέγχου και παρέμβασης ως ένδειξη ελευθερίας. Η σχέση λοιπόν κράτους και πολίτη αλλάζει.

Έπειτα, η μετάβαση στη μετα-μοντέρνα εποχή έχει οδηγήσει σε ριζικές αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και στην οργάνωση της εργατικής δύναμης.

---

⁵² Βλ. Young (1999), σελ. 1-5. Επίσης, βλ. Yar, Penna (2004).

⁵³ Βλ. McLaughlin, Muncie (2001), σελ. 276.

⁵⁴ Από το τέλος του 1972 οι ευρωπαϊκές οικονομίες αναστατώνονται. Το 1973 ο «πόλεμος του Κιπούρ» μεταξύ Ισραήλ-Αιγύπτου-Συρίας προκαλεί παγκόσμια κρίση. Κατά τη διάρκεια του πολέμου οι αραβικές χώρες παραγωγής πετρελαίου αποφασίζουν τον αποκλεισμό των πετρελαιοειδών, ο οποίος, αν και αναστάληκε, σύντομα προκάλεσε τεράστια αύξηση της τιμής των υδρογονανθράκων. Ιδιαίτερα στις ευρωπαϊκές χώρες, αυτή η αύξηση έθιξε το σύνολο της οικονομίας κάθε χώρας, επειδή το πετρέλαιο και τα παράγωγά του αντιπροσώπευαν το 50%-70% της πρωτογενούς παραγωγής τους. Το 1974 ο πληθωρισμός εμφανίζει ανοδική πορεία, την οποία οι κυβερνήσεις προσπάθησαν να αναχαιτίσουν, περιορίζοντας την οικονομική τους ανάπτυξη, με αποτέλεσμα την εμφάνιση ενός σημαντικού ρεύματος ανεργίας. Βλ. Dreyfus, Marx, Poidevin (1985), σελ. 218-219. Επίσης, ο Young αναφέρει ότι ο David Harvey θεωρεί το έτος 1973 το χρονικό σημείο έναρξης της μετάβασης από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική εποχή, βλ. Young (1999), σελ.6.

Η πλήρης απασχόληση της βιομηχανικής εποχής έχει αντικατασταθεί από την διαρθρωτική ανεργία, τη μερική καθώς και την αβέβαιη απασχόληση. Διαρθρωτική ορίζεται η ανεργία που οφείλεται στην αναδιάρθρωση της παραγωγής κατά τομείς και κλάδους.⁵⁵ Η αναδιάρθρωση στην αγορά εργασίας συνεπάγεται την αχρήστευση εξειδικεύσεων και την εγκατάλειψη επαγγελματιών.

Έτσι, η κοινωνία διαιρείται στους πλούσιους με σταθερή απασχόληση, σε εκείνους που βρίσκονται στο κέντρο με αβέβαιη απασχόληση, ο αριθμός των οποίων συνεχώς αυξάνει, και στους μερικά απασχολούμενους και υποαπασχολούμενους φτωχούς. Ο Will Hutton στο «The state we 're in» έδωσε κάποιες αναλογίες στην παραπάνω διαίρεση, σύμφωνα με τις οποίες 40% του πληθυσμού βρίσκεται σε καθεστώς σταθερής απασχόλησης, 30% σε ανασφαλή απασχόληση, ενώ το υπόλοιπο 30% είναι περιθωριοποιημένο, άεργο ή πενιχρά αμειβόμενο.⁵⁶ Σύμφωνα με τον Jock Young, πρόκειται για μετάβαση από μια κοινωνία που ενσωματώνει (inclusive) σε μία που αποκλείει (exclusive) ή καλλίτερα, από μία κοινωνία με ισχυρές τάσεις ενσωμάτωσης, σε μία με ξεκάθαρες τάσεις αποκλεισμού.⁵⁷

Η συντήρηση της κοινωνικοοικονομικής αβεβαιότητας αποδίδεται στην κρίση του μεταπολεμικού φορντικού μοντέλου παραγωγής, το οποίο πρόσφερε σταθερές ευκαιρίες απασχόλησης στη βιομηχανική εργατική τάξη σε συνδυασμό με το Κράτος Πρόνοιας που υποσχόταν τη διαρκή παροχή κοινωνικής προστασίας. Ήταν ένας κόσμος που οι βασικές του αξίες

---

⁵⁵ Βλ. λήμμα: Διαρθρωτική ανεργία, στο Τσαούσης (1989).

⁵⁶ Βλ. McLaughlin, Muncie (2001), σελ. 276, καθώς και Young (1999), σελ.8.

⁵⁷ Στη θέση αυτή του Young άσκησαν κριτική οι Majid Yar και Sue Penna που θεωρούν προβληματική την παραδοχή του μοντερνισμού ως μιας εποχής όπου κυριαρχεί η ομοιομορφία. Περισσότερα βλ. Yar, Penna (2004). Επίσης, βλ. την απάντηση του Young σε αυτήν την κριτική, στο Young (2004).

επικεντρώνονταν στην εργασία και την οικογένεια. Κι όσον αφορά τον «άλλον», αυτός δεν αντιμετωπιζόταν σαν εχθρός αλλά σαν κάποιον που έπρεπε να μεταμορφωθεί, κοινωνικοποιηθεί και επανενταχθεί στην κοινωνία.⁵⁸

Τέλος, σημαντικές αλλαγές εμφανίζονται στην έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Η ιδιότητα κάποιου ως πολίτη (social citizenship) καθώς και η κοινωνική ταυτότητα περιστρέφονται γύρω από τα επίπεδα κατανάλωσης και τις επιλογές του τρόπου ζωής (lifestyle choices) και όχι γύρω από την εργασία ή τη σχέση του με το κράτος. Το κράτος τώρα θεωρεί ότι η ενσωμάτωση των πολιτών δεν είναι ο πρωταρχικός του ρόλος, αλλά αντίθετα είναι υπόθεση του ίδιου του πολίτη να πετυχαίνει την ενσωμάτωσή του μέσα από τις επιλογές του στην αγορά.⁵⁹

Σύμφωνα με τον Habermas «... η κατοχύρωση βασικών πολιτικών δικαιωμάτων στις μαζικές δημοκρατίες είχε ως αποτέλεσμα τη γενίκευση του ρόλου του πολίτη, η οποία όμως είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό της πολιτικής συμμετοχής του. Ως αντιστάθμισμα, το κοινωνικό κράτος κατέστησε τον πολίτη *πελάτη* μιας σειράς γραφειοκρατικών οργανώσεων, ώστε να κάνει ανεκτή τη μη συμμετοχή του στην ουσιαστική λήψη πολιτικών αποφάσεων. Παράλληλα, για να εξισορροπήσει την αποξενωτική εργασία την οποία βίωνε ο εργαζόμενος, τον παρώθησε στο ρόλο του *καταναλωτή*».⁶⁰

Η εμφάνιση της καταναλωτικής κοινωνίας με τις πολλαπλές επιλογές δεν είχε μόνο ως αποτέλεσμα την άμεση ικανοποίηση των επιθυμιών αλλά και τη «γέννηση» της χαρακτηριστικής λέξης του 20^{ου} αιώνα: lifestyles.⁶¹ Η σταθερή

---

⁵⁸ Βλ. Yar, Penna (2004).

⁵⁹ Βλ. McLaughlin, Muncie (2001), σελ. 276.

⁶⁰ Λαμπροπούλου (1999), σελ. 305- 306.

⁶¹ Βλ. Young (1999), σελ.10-12.

μαζική κατανάλωση και διασκέδαση της περιόδου του φορντισμού, αντικαταστάθηκε από την ποικιλία των επιλογών. Με αυτόν τον τρόπο το άτομο ήταν σε θέση να συνθέσει την προσωπική του ταυτότητα μέσα από διαφορετικές επιλογές, με τρόπο άμεσο και ηδονιστικό και πάνω απ' όλα με βάση «δικές» του επιλογές, ανεξάρτητες από τις δεσμεύσεις της παράδοσης.

Παλαιότερα, επιδιωκόταν ισορροπία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης, εργασίας και ελεύθερου χρόνου, ώστε αυτός να αντιπροσωπεύει ένα υπολειμματικό μέγεθος. Σήμερα ο ελεύθερος χρόνος όμως τείνει να αναχθεί σε κύριο μέγεθος.

Ο ελεύθερος χρόνος έχει στην κοινωνία μας μια θετικά αναγνωρισμένη αξία γιατί αποτελεί προϋπόθεση για την ικανοποίηση αναγκών, όπως η απόκτηση γνώσεων ή η απόλαυση πολιτισμικών αγαθών. Οι έννοιες όμως, της απόλαυσης και του αγαθού έχουν οικονομικό και πολιτικό περιεχόμενο. Απόλαυση ενός αγαθού σημαίνει κατανάλωση ενός οικονομικού αγαθού, διαδικασία που προϋποθέτει τη διάθεση εισοδήματος. Και αυτό είναι το γεγονός που προσδίδει πολιτική διάσταση στην απόλαυση των αγαθών, μέσα από τους μηχανισμούς ελέγχου της αγοράς.⁶²

Η κοινωνική θέση ενός ατόμου ορίζεται με βάση την κατανάλωση. Ο καταναλωτισμός θεωρείται μέσο διαμόρφωσης ταυτοτήτων και κατά συνέπεια υποπολιτισμών και στυλ. Με αυτόν τον τρόπο οι δυνάμεις της αγοράς καθοδηγούν ανθρώπινες συμπεριφορές.

Ωστόσο, η παραπάνω διαδικασία ενσωμάτωσης στην κοινωνία εμπεριέχει και στοιχεία αποκλεισμού. Η διαρθρωτική ανεργία και η εργασιακή ανασφάλεια,

---

⁶² Τσαούσης (1998), σελ. 107-109.

σε συνδυασμό με τον περιορισμό των επιδομάτων μειώνει σημαντικά την αγοραστική δύναμη ενός ολόένα και μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού.⁶³

Μέσα σε αυτό το πλέγμα των κοινωνικο-οικονομικών ανακατατάξεων, παρατηρήθηκαν μεταβολές στη συνοχή των άτυπων διαπροσωπικών δικτύων. Υποστηρίζεται ότι η οικογένεια, οι φίλοι και οι γείτονες δεν παίζουν πια τον ίδιο ρόλο στήριξης των ατόμων σε ανάγκη.⁶⁴ Εξάλλου, έχουν παρατηρηθεί αλλαγές και στη δομή ακριβώς αυτών των δικτύων, όπως, για παράδειγμα, η εμφάνιση της μονογονεϊκής οικογένειας από ανύπαντρες μητέρες.

«Αυτό που κάποτε ονομάσαμε “κοινωνική αλληλεγγύη” και αποτελούσε τον αόρατο ιστό που συνέδεε τα μέλη των κοινωνιών μεταξύ τους, φαίνεται τις τελευταίες δεκαετίες να έχει δεχθεί ανεπανόρθωτο χτύπημα: οι ατομοκεντρικές κοινωνίες στηρίζονται όλο και περισσότερο πάνω στην αξία και τη δόξα του ατόμου και μέσα από την κρίση που διανύουν οι βασικοί θεσμοί τους, διασπάται η κοινωνική συνοχή, διαρρηγνύεται ο κοινωνικός δεσμός και η διαδικασία της κοινωνικοποίησης υφίσταται διαβρώσεις».⁶⁵

Ο κοινωνικός δεσμός αποτελεί το αντίδοτο στον αποκλεισμό. Γι' αυτόν το λόγο, στις κοινωνίες με έντονο το στοιχείο της διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού, το κράτος, με τη σύσταση κοινωνικών υπηρεσιών, έρχεται να τον υποκαταστήσει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, οι χώρες του Ευρωπαϊκού Βορρά με ισχυρές δομές συλλογικής διαμεσολάβησης, σε αντίθεση με αυτήν του Ευρωπαϊκού Νότου, όπου η έντονη θρησκευτικότητα και οι ισχυροί

---

⁶³ Βλ. McLaughlin, Muncie (2001), σελ. 276.

⁶⁴ Αν και πολλές φορές είναι αδύνατο σε μια οικογένεια με βιοποριστικά προβλήματα να στηρίξει τα μέλη της. Βλ. σχετικά Καβουνίδη (1996), σελ.51.

⁶⁵ Παπαδοπούλου (2002), σελ. 63.

οικογενειακοί δεσμοί δίνουν τη δυνατότητα ανάπτυξης διαπροσωπικών σχέσεων.⁶⁶

Στο σημείο αυτό, θα είχε ενδιαφέρον, ίσως, να δούμε πως βίωσε ο πολίτης του δυτικού κόσμου τις εν λόγω αλλαγές, οι οποίες επέφεραν έναν επαναπροσδιορισμό της πρέπουσας ανταμοιβής (merit) και της κοινωνικής αναγνώρισης.

Σύμφωνα με τον Jock Young, τις τελευταίες δεκαετίες, είναι έντονο το αίσθημα της αβεβαιότητας και της ανασφάλειας· αίσθημα που αποδίδεται με τον όρο ontological insecurity (οντολογική ανασφάλεια).⁶⁷ Και όπως είδαμε παραπάνω, η αγορά εργασίας από τη μία, ενισχύει τη συμπεριφορά του πολίτη ως καταναλωτή, ενώ από την άλλη, τον αποκλείει από την εργασία ή τον ενσωματώνει, αλλά με επισφαλή τρόπο. Αυτές ακριβώς οι διαψεύσεις οδηγούν στη «σχετική αποστέρηση» (relative deprivation), η οποία γίνεται εντονότερη όταν οι πολίτες διαπιστώνουν πως επικρατεί αδικία και έλλειψη αξιοκρατίας. Κατά συνέπεια, η «σχετική αποστέρηση» εμφανίζεται όταν οι πολίτες, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης και τάξης, αντιλαμβάνονται ότι έχουν αδικηθεί έναντι άλλων με ίδια «χαρακτηριστικά» και ότι δεν έλαβαν την αναγνώριση που τους έπρεπε.⁶⁸

4. Πολιτικές αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού

---

⁶⁶ Παπαδοπούλου (2002), σελ.61- 64 και Μουσούρου (1998), σελ. 73-75.

⁶⁷ Βλ. Young (1999), σελ. 14. Σύμφωνα με τον Anthony Giddens, η οντολογική ασφάλεια (ontological security)- όρο που τον αποδίδει στο R. D. Laing- σημαίνει την ασφάλεια των θεωρούμενων ως δεδομένων κανονικοτήτων (routines) που προσφέρουν μια αίσθηση συνέχειας της ύπαρξης, (η μετάφραση είναι δική μου), στο Giddens (1987), σελ.178.

⁶⁸ Βλ. Young (1999), σελ. 9- 10. Επίσης, βλ. Young (2001), «Relative Deprivation», σελ.243-244. Πρόκειται για όρο που τελευταία συνδέεται κυρίως με τον αριστερό ρεαλισμό στην Εγκληματολογία.

Το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού είναι τεράστιο, τόσο από πλευράς θεωρητικού επιστημονικού ενδιαφέροντος όσο και από πλευράς πρακτικών επιλογών και χάραξης πολιτικής σε παγκόσμιο και εθνικό επίπεδο.

Οι οπαδοί του κράτους Πρόνοιας θεωρούν ότι, μέσα από την παρέμβαση του Κράτους γίνεται αναδιανομή του εισοδήματος, περιορίζονται οι οικονομικές ανισότητες και ανακουφίζονται όσοι βρίσκονται σε δυσμενή θέση. Αντίθετα, οι επικριτές ισχυρίζονται ότι, η παρεμβατική κοινωνική πολιτική έχει ως αποτέλεσμα το στιγματισμό των ομάδων, επειδή κατ' αυτόν τον τρόπο τονίζεται η ιδιαιτερότητά τους και ενισχύεται η τάση εξάρτησής τους από το Κράτος με αποτέλεσμα να μην προσπαθούν προκειμένου να βελτιώσουν τη θέση τους.

4.1. Από τη φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση κυριάρχησε η άποψη ότι οι κοινωνικές πολιτικές πρέπει να στοχεύουν στην εξασφάλιση ενός ελάχιστου εισοδήματος για όλους τους πολίτες και στην υποστήριξή τους για να βρουν μια θέση στην κοινωνία, ώστε να υπάρξει ουσιαστική αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού.⁶⁹

Κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υιοθέτησε στο λεξιλόγιό της τον όρο της «φτώχειας» και έθεσε ως στόχο της την καταπολέμησή της.⁷⁰ Το 1974, εκπονείται το πρώτο Πρόγραμμα Κοινωνικής Δράσης. Στο πλαίσιο αυτό, με το πρόγραμμα «Φτώχεια 1» (1975-1980) η Επιτροπή εγκαινιάζει την ενασχόλησή της με το πρόβλημα της φτώχειας. Ακολουθεί το δεύτερο (1985-1989) και μετά τρίτο (1989-1994)⁷¹ στην

⁶⁹ Βλ. Κασιμάτη (1998), σελ.19-22.

⁷⁰ Room (1999), σελ. 164.

⁷¹ Στόχος των προγραμμάτων αυτών ήταν η καταγραφή του προβλήματος με τη συνδρομή της Eurostat, σε συνδυασμό με τη δοκιμή καινοτόμων στρατηγικών καταπολέμησης της

πενταετία του οποίου εγκαταλείπεται ο όρος «φτώχεια», προκειμένου να αντικατασταθεί από αυτόν του «κοινωνικού αποκλεισμού».

Η ανάγκη χρήσης ενός νέου όρου οφείλεται στο ότι κάθε χώρα που συμμετείχε στα δυο πρώτα προγράμματα όριζε και αντιλαμβανόταν τη φτώχεια διαφορετικά από τις άλλες και επιπλέον κάποιες δεν αναγνώριζαν τη φτώχεια ως υπαρκτό πρόβλημα εντός των ορίων τους.⁷² Η αλλαγή του όρου διαμόρφωσε ένα νέο ιδεολογικό κλίμα. «Το κλίμα αυτό φαίνεται και από ένα πρόσθετο γεγονός: την απόρριψη του όρου φτώχεια, σε χώρες τόσο διαφορετικές όσο είναι η Ολλανδία και η Πορτογαλία, από τους ίδιους τους “φτωχούς”, ακόμα και όταν είναι αποδέκτες προγραμμάτων καταπολέμησης της φτώχειας».⁷³

4.2. Εμπειρικές προσεγγίσεις και ρεαλιστικές πολιτικές

Το 1990, επηρεασμένη από τους Γάλλους πολιτικούς και την «εχθρική» αντιμετώπιση του όρου φτώχεια από κάποια κράτη-μέλη, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υιοθετεί τον όρο «κοινωνικός αποκλεισμός». Το 1989, η Σύνοδος των Υπουργών διακήρυξε την ανάγκη ανάληψης δράσης ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό και το 1990 ξεκινά τις εργασίες του το Παρατηρητήριο με στόχο την καταγραφή των τάσεων και των πολιτικών των κρατών-μελών σε αυτόν τον τομέα.⁷⁴

Αναλογιζόμενοι λοιπόν την πρακτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) γίνεται φανερός ο πολιτικός χαρακτήρας του όρου, επειδή στην ουσία έχει αντικαταστήσει αυτόν της φτώχειας. Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» δεν

φτώχειας και τη δημόσια συζήτηση όπου τονίζονταν ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανισμών. Βλ. Πεσμαζόγλου (1998), σελ. 175.

⁷² Βλ. Marsh, Mullins (1998), σελ. 751.

⁷³ Τσαούσης (1998), σελ. 90-91.

⁷⁴ Room (1999), σελ. 166.

αναφέρεται σε πάγιες και συγκεκριμένες συνθήκες. Είναι ένας ευέλικτος όρος που αν και δεν μπορεί να προσδιοριστεί κατά τρόπο ενιαίο, έχει μεγάλη δυναμική διότι αποστασιοποιεί τη συζήτηση από την ουσία των καταστάσεων, καθιστώντας την καθαρά «τεχνική».⁷⁵ Εξάλλου, υποστηρίζεται ότι ο όρος δεν εκφράζει νέα δεδομένα σε σχέση με αυτόν της φτώχειας, όπως τουλάχιστον οριζόταν σε κλασικές μελέτες, τις δεκαετίες του 1970 και 1980.⁷⁶

Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» θεωρείται ο «τέλειος» ίσως όρος στην πολιτική σκηνή, επειδή απολιτικοποιεί (depoliticize) τη φτώχεια σε σχέση με τη διανομή του εισοδήματος. Οι πολιτικοί μπορούν να μιλούν για κοινωνικό αποκλεισμό, αρνούμενοι ταυτόχρονα την ύπαρξη της φτώχειας.⁷⁷ Πρόκειται λοιπόν, για ένα προϊόν πολιτικής διαχείρισης των διαρθρωτικών αλλαγών της οικονομικής και κοινωνικής τάξης των σύγχρονων κοινωνιών του δυτικού κόσμου.⁷⁸

Με τον «κοινωνικό αποκλεισμό» περιγράφονται, ορίζονται και ερμηνεύονται σήμερα τα κοινωνικά προβλήματα. Η θεματική του ξεκίνησε όπως προαναφέρθηκε, στη Γαλλία, για να ορίσει τα προβλήματα αποσταθεροποίησης πρώην μισθωτών πληθυσμών, ως αποτέλεσμα της ανεργίας και της κρίσης του παραγωγικού συστήματος, για να γενικευτεί προοδευτικά στο χώρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως η έννοια μέσω της οποίας αναδιατυπώνονται όλα τα κοινωνικά προβλήματα.⁷⁹

Στη βάση αυτής της συλλογιστικής φωτογραφίζονται ως αποκλεισμένες ομάδες τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι αρχηγοί των μονογονεϊκών

---

⁷⁵ Βλ. όπ. π. σελ. 88-89.

⁷⁶ Βλ. Room (1999), σελ. 167-170, ο οποίος υποστηρίζει ότι σε αυτές τις έρευνες λαμβανόταν υπόψη τόσο ο πολυδιάστατος χαρακτήρας του φαινομένου και η δυναμική του, όσο και οι συνθήκες ζωής στην κοινότητα και γενικότερα οι κοινωνικές σχέσεις.

⁷⁷ McLaughlin, Muncie (2001), σελ. 276.

⁷⁸ Παπαδοπούλου (2002), σελ. 48-49.

⁷⁹ Πετράκη (1998).

οικογενειών, οι ηλικιωμένοι, οι παλιννοστούντες- μετανάστες- πρόσφυγες, οι απεξαρτημένοι από ουσίες, οι αποφυλακισμένοι, οι κάτοικοι γεωγραφικά απομονωμένων περιοχών, οι αναλφάβητοι, οι μακροχρόνια άνεργοι (με χαμηλό εισόδημα ή άνω των 45 ετών), άτομα με θρησκευτικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες κ.ά.⁸⁰

Τα προβλήματα τα οποία θεωρούνται ότι είναι υπεύθυνα για τον κοινωνικό αποκλεισμό, η ιστορία των οποίων, στην πλειονότητά τους, παραπέμπει σε μεγάλο ιστορικό βάθος, δεν είναι δυνατό να προσεγγιστούν πάντα στο πλαίσιο της ίδιας θεωρίας. Για παράδειγμα, δεν μπορούν να ενταχθούν σε μια κοινωνική θεωρία για τη φτώχεια, ο ρατσισμός, η παραβατικότητα και όλοι οι τομείς στους οποίους εντοπίζονται φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού. «Τελικά, ο κοινωνικός αποκλεισμός εκλαμβάνεται ως μια πραγματικότητα ορατή με γυμνό μάτι, που μπορούμε να τη μετρήσουμε με ποσοτικούς και ποιοτικούς δείκτες, σαν μια πραγματικότητα που δε χρειάζεται απόδειξη».⁸¹ Η αντιμετώπιση αυτή του φαινομένου αντανακλά στοιχεία του εμπειρισμού ή της εμπειριοκρατίας, της τάσης δηλαδή να μετατρέπεται η ανθρώπινη εμπειρία σε μετρήσιμα μεγέθη, ποσότητες και επιστημονικές κατηγορίες προσδίδοντας στον εαυτό της έναν αέρα αξιοπιστίας και αλήθειας.⁸²

Στην καθημερινή πρακτική, ως εμπειρισμός νοείται η εμπειρική, χωρίς επιστημονική γνώση, ενέργεια, ενώ για τη φιλοσοφία ο εμπειρισμός είναι η

---

⁸⁰ Στα διάφορα προγράμματα που γίνονται στο πλαίσιο της καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, τα άτομα αυτά προωθούνται ως ανήκοντα στις ονομαζόμενες *Ευπαθείς Κοινωνικές Ομάδες* (Ε.Κ.Ο.)

⁸¹ Πετράκη (1998), σελ. 20.

⁸² Ewen, (1983). Για παράδειγμα, αν κάποιος ενδιαφέρεται για την παραγωγή και προώθηση ενός νέου υγρού σαπουνιού και στόχος είναι η αποτελεσματική προώθησή του στην αγορά, είναι απαραίτητο οι άνθρωποι να θεωρηθούν ως μία μάζα με προβλεπόμενη συμπεριφορά. Αυτό σημαίνει ότι για την ανάπτυξη της αγοράς οι άνθρωποι αντιμετωπίζονται ως πρώτη ύλη. Η υποκειμενικότητα των ανθρώπων λαμβάνεται υπόψη μόνο όταν ποσοτικοποιείται σε χειραγωγούμενα αντικείμενα ή αγαθά.

θεωρία που δέχεται ως πηγή γνώσης και κριτήριο της αλήθειας την εμπειρία.⁸³

Σύμφωνα με τον εμπειρισμό η γνώση είναι δυνατή για τον άνθρωπο μόνο μέσω των αισθήσεων και της εμπειρίας του. Το *είναι* ταυτίζεται με το *αντιλαμβάνεσθαι* και ο άνθρωπος δεν μπορεί να γνωρίσει τίποτε άλλο πέρα από τις παραστάσεις των πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου, τις οποίες του παρέχουν οι αισθήσεις του.⁸⁴

Ως θεωρία επιστημονικής μεθόδου και γνώσεως γενικότερα, μπορεί να σημαίνει: α) το σύστημα ιδεών που υποστηρίζει ότι η θεωρία είναι μεν απαραίτητη και επιθυμητή, η εγκυρότητά της όμως εξαρτάται από την παρατήρηση και το πείραμα και β) το σύστημα ιδεών που διαπιστώνει ή συνιστά την απουσία κάθε θεωρίας.⁸⁵

Ο εμπειρισμός στην πρώτη του εκδοχή γίνεται αποδεκτός από πολλούς στοχαστές, ενώ η δεύτερη εκδοχή τείνει να προσλάβει υποτιμητική χροιά, προσδιορίζοντας μια κατάσταση η οποία «γίνεται ανεκτή, μόνο εφόσον δεν είναι δυνατό να συμβεί αλλιώς».⁸⁶ Στο πλαίσιο της ηθικής, της πολιτικής και της πρακτικής δραστηριότητας, η εμπειρία αντιπαρατίθεται περισσότερο στις αρχές (διαγωγής, πολιτικού πιστεύω), παρά στη θεωρία και σύμφωνα με τη συγκεκριμένη άποψη του εμπειρισμού, οι αρχές αυτές θα πρέπει να βασίζονται μόνο στην εμπειρία ή να απουσιάζουν τελείως.⁸⁷

Στην Κοινωνιολογία, η εφαρμογή του εμπειρισμού διακρίνεται σε δύο τάσεις: α) αυτής όπου η εμπειρική έρευνα αρκείται στη συγκέντρωση, ανάλυση και παρουσίαση των εμπειρικών δεδομένων σε μια ασθενή μορφή «λογικών

⁸³ Τεγόπουλος, Φυτράκης (1997), λήμμα «εμπειρισμός», σελ. 242.

⁸⁴ Βλ. Πελεγκίνης, Θ. (2005), όπ. π., σελ. 200.

⁸⁵ Βλ. Gellner (1972), λήμμα «Εμπειρισμός», σελ. 231.

⁸⁶ Βλ. όπ. π.

⁸⁷ Βλ. όπ. π.

προτάσεων» που δεν ξεπερνά το επίπεδο των εμπειρικών γενικεύσεων και έχει συμβάλει στην ανάπτυξη τεχνικών έρευνας και ποσοτικών μεθόδων. β) Η άλλη τάση προσπάθησε, είτε να ξεπεράσει τις εμπειρικές γενικεύσεις και να βαδίσει προς ένα θεωρητικό επίπεδο, είτε να δώσει σε αυτές τις εμπειρικές γενικεύσεις θεωρητική θεμελίωση και κάλυψη.⁸⁸

Για να επιστρέψουμε στο φαινόμενο του αποκλεισμού, ο εμπειρισμός στην πρώτη του διάσταση, φαίνεται ότι διαπνέει τον προσδιορισμό του αλλά κυρίως τις πρακτικές αντιμετώπισής του, μέσα από τα ονομαζόμενα «προγράμματα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού».

Η έννοια του αποκλεισμού προβάλλεται, μέσα από τις πολιτικές καταπολέμησής του, ότι αφορά ορισμένες κοινωνικές ομάδες, των οποίων η σχέση με τη συνολική κοινωνική δομή μένει απροσδιόριστη αλλά και μη αναζητήσιμη. Τα κοινωνικά προβλήματα παρουσιάζονται ως προβλήματα ιδιαίτερων ομάδων που ονομάζονται «αποκλεισμένες», η ειδική μεταχείριση των οποίων θα βοηθήσει στην άρση του αποκλεισμού τους. Η αντίληψη ότι τα προβλήματα είναι προϊόν υποκειμενικής ευθύνης είναι πολύ έντονη στην Αμερική.⁸⁹ Ωστόσο, αποτελεί πλέον πραγματικότητα και στην Ευρώπη, όπως αποδεικνύουν τα προγράμματα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, αν και ο Jock Young υποστηρίζει ότι η ευρωπαϊκή κοινωνική οργάνωση είναι διαφορετική από την αντίστοιχη αμερικάνικη.⁹⁰ Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι το «αμερικάνικο όνειρο» (American Dream) προβάλλει, ως ιδανικό, την

---

⁸⁸ Σύμφωνα με το Θωμά Κονιαβίτη η διαδικασία που προκύπτει από τις δύο παραπάνω τάσεις αποκαλείται «μεθοδολογικός εμπειρισμός» επειδή βασίζεται στην τάση του εμπειρισμού για το τι είναι έγκυρη γνώση. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί όλη η εμπειρική έρευνα να θεωρηθεί εμπειρική. Επιπλέον, είναι δυνατόν κάποιος να είναι εμπειριστής χωρίς να ασχολείται καθόλου με εμπειρικά δεδομένα ή αντιθέτως, να ασχολείται με εμπειρικά γεγονότα χωρίς εκ μόνου αυτού του λόγου να είναι εμπειριστής. Περισσότερα στο Κονιαβίτης (1994), σελ. 157-235.

⁸⁹ Πετράκη (1998), σελ. 23.

⁹⁰ Βλ. Young (1999), σελ. 22-23.

ισότητα στην ευκαιρία: όλοι πρέπει να έχουν μια ευκαιρία να αγωνιστούν αξιοκρατικά αλλά μόνο ο νικητής επιβραβεύεται. Η αποτυχία χρεώνεται στο ίδιο το άτομο. Πρόκειται για μία κοινωνία όπου τα πολιτικά και νομικά δικαιώματα προστατεύονται έντονα, αλλά τα κοινωνικά (ελάχιστο εισοδήματος, κατοικία κ.ά.) πρέπει να αποκτηθούν μέσω της εργασίας. Αντίθετα, συνεχίζει, στο ευρωπαϊκό όνειρο (European Dream) δίδεται μεγαλύτερη έμφαση στην ενσωμάτωση. Όλοι αξίζουν μια ανταμοιβή προκειμένου να εξασφαλιστούν τα απαραίτητα για τη ζωή και η αποτυχία εκλαμβάνεται ως τρωτό σημείο ολόκληρου του συστήματος παρά ως προσωπική υπόθεση. Αυτός ακριβώς είναι και ο λόγος ότι οι προσπάθειες της ΕΕ, μέσω των προγραμμάτων της, αναφέρονται στον περιορισμό του κοινωνικού αποκλεισμού για την επίτευξη μεγαλύτερης ενσωμάτωσης, σε αντίθεση με τις ΗΠΑ που έχουν εφαρμόσει παλαιότερα προγράμματα κατά της φτώχειας γνωστά ως «πόλεμος κατά της φτώχειας».⁹¹ Τον «πόλεμο» άρχισε ο Πρόεδρος των ΗΠΑ John Kennedy και συνέχισε ο Lindon Johnson (1964). Παρά τα δισεκατομμύρια όμως, που δαπανήθηκαν, για κοινωνικά προγράμματα, δεν καταπολεμήθηκε η φτώχεια, ο υποσιτισμός και η εγκληματοποίηση των μαύρων και των ασθενέστερων τάξεων, με αποτέλεσμα να ασκηθεί έντονη κριτική στην εφαρμογή τους.⁹²

Στην Ευρωπαϊκή πρακτική, οι κατηγοριοποιήσεις σε προβληματικές ομάδες θεωρούνται «ορατές» με γυμνό μάτι, η απλή εμπειρική παρατήρηση των οποίων αρκεί για την περιγραφή τους και η ειδική μεταχείρισή τους επιδιώκει την άρση του αποκλεισμού τους.⁹³ Τα κοινωνικά προβλήματα

---

⁹¹ Todman (2004).

⁹² Λαμπροπούλου (1999), σελ. 73. Επίσης για μια πιο εκτενή κριτική των προγραμμάτων αυτών βλ. Robertson (1989) και Cox (1975).

⁹³ Πετράκη (1998), σελ.22.

νομιμοποιούνται ως προβλήματα των «αποκλεισμένων» ατόμων και όχι ως προβλήματα που παράγονται από τη λειτουργία της ίδιας της κοινωνίας. «Η “κατασκευή” των ξεχωριστών κατηγοριών πηγάζει από την ανάγκη να υπάρχουν διαχειριστικά εργαλεία για την άσκηση της κοινωνικής πολιτικής του κράτους σε σχέση με τις “ομάδες-στόχους”. Αυτή είναι και η πηγή της ιδεολογικής χρήσης της κατηγορίας του “κοινωνικού αποκλεισμού” στις κοινωνικές επιστήμες και στις επιστήμες του ανθρώπου γενικότερα».⁹⁴ Επί πλέον, η κατηγοριοποίηση των κοινωνικά αποκλεισμένων αναπαράγει τον στιγματισμό τους. Το λεξιλόγιο ενισχύει και επικυρώνει την απόσταση ανάμεσα στους «εντός» και «εκτός». Η χρήση του όρου από τις διοικητικές υπηρεσίες και η νομιμοποίησή του από τις κοινωνικές επιστήμες συμβάλλει στην κατασκευή της πραγματικότητας του αποκλεισμού.

Με αυτόν τον τρόπο, παρουσιάζεται ως αντικειμενική η προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού, ο οποίος είναι ορατός μέσω των αισθήσεών μας και υπάρχει ανεξάρτητα από εμάς. Κάπως έτσι και η Ευρωπαϊκή Ένωση αντιμετωπίζει το φαινόμενο του αποκλεισμού και αποφαινεται ότι χρήζει άμεσης αντιμετώπισης, με την άσκηση της κατάλληλης πολιτικής. Μιας πολιτικής, που υιοθετεί σειρά μέτρων- ή αλλιώς προγραμμάτων- με στόχο την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του φαινομένου.

Κατά συνέπεια, η ρεαλιστική, με την έννοια που παίρνει ο όρος στη γλώσσα της καθημερινότητας, προσέγγιση του φαινομένου συγκλίνει (συχνά σχεδόν ταυτίζεται) με την έννοια του πραγματισμού. Αναφορικά μάλιστα με τη γνώση, όπως άλλωστε γενικότερα στις κοινωνικές επιστήμες, καλλιεργείται μια

---

⁹⁴ Μεγαλοοικονόμου (2005), σελ.23.

ρεαλιστική θεώρηση, με την έννοια ότι η γνώση ανταποκρίνεται στην αντικειμενική κατάσταση της πραγματικότητας.⁹⁵

Ο πραγματισμός διατυπώθηκε στα τέλη του 19^ο αιώνα και θεωρείται η πιο γνήσια και δημοφιλής αμερικανική φιλοσοφία της εποχής. Ο σαφής προσδιορισμός του νοήματος μιας έννοιας ή της αλήθειας μιας πρότασης στις πρακτικές συνεπαγωγές της αποτελεί βασικό άξονα της πραγματιστικής σκέψης. Για τον πραγματισμό, η αλήθεια είναι συνυφασμένη με ανάγκες, απαιτήσεις, στόχους και συμφέροντα του ανθρώπου. Απορρίπτονται όλες οι απόλυτες έννοιες που δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν από την εμπειρία και τη δράση και η αλήθεια θεωρείται ότι έχει αξία μόνο εάν υπηρετεί κάποια σκοπιμότητα ή κάποια ανάγκη.⁹⁶

Ο πραγματισμός έτυχε μεγάλης αποδοχής από τους πολιτικούς. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα επηρέασε το αμερικάνικο πολιτικό κίνημα του προοδευτισμού, ενώ μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο του ασκήθηκε έντονη κριτική χάνοντας έδαφος. Την τελευταία όμως 20αετία περίπου, ο πραγματισμός ξανακερδίζει σε δημοτικότητα μεταξύ των πολιτικών μελετητών.⁹⁷ Σύμφωνα με τον Jim Garrison,⁹⁸ ο πραγματισμός πρεσβεύει πως σε μια δημοκρατία η ποιότητα των πολιτών της εξαρτάται από την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών από τα δημόσια και ιδιωτικά ιδρύματα της. Γι' αυτόν τον λόγο, η δημόσια διοίκηση και οι υπηρεσίες που προσφέρει θεωρούνται τόσο σημαντικά θέματα για τον πραγματισμό. Όσον αφορά τη διοίκηση, αν και οι πραγματιστές προτιμούν τον «πειραματισμό» (experimenting), αυτό που τείνει να επικρατήσει στις ΗΠΑ, αλλά και σε όλες τις δυτικές κοινωνίες που

---

⁹⁵ Γέμτος (1987), σελ. 287.

⁹⁶ Zanetti, Carr (2000), σελ. 433-434. Επίσης βλ. Πελεγρίνη (2005), σελ. 41-44, λήμμα «αλήθεια» και σελ. 486-487 λήμμα «πραγματισμός».

⁹⁷ Garrison (2000).

⁹⁸ Βλ. όπ. π.

επηρεάζονται από αυτές, είναι η τεχνοκρατική νοοτροπία (expertise). Μια νοοτροπία που σημαίνει την πρόσβαση των δημοσίων υπαλλήλων στην επιστημονική γνώση, που συχνά παρουσιάζει τη μορφή αφηρημένων εννοιών, νόμων και αρχών. Για τον Dewey, όμως, (όπως αναφέρει ο Jim Garrison) που είναι από τους πρώτους και κυριότερους εκπροσώπους του φιλοσοφικού αυτού ρεύματος, μόνο η γνώση δεν επαρκεί για να ζήσει κάποιος καλά, πόσο μάλλον να διοικήσει.

Μια από τις κριτικές που ασκήθηκαν στην εφαρμογή του πραγματισμού στη δημόσια διοίκηση είναι ότι συνήθως οδηγεί σε διαχωρισμό των μέσων από τον τελικό σκοπό, στο όνομα μιας καλλίτερης (επιστημονικότερης) άσκησης πολιτικής. Προκειμένου να αποδειχθεί η αποτελεσματικότητα των πολιτικών προγραμμάτων- ή πρακτικών, και στην περίπτωση μας των προγραμμάτων κοινωνικού αποκλεισμού, η εξάντληση των σχετικών δράσεων αποτελεί αυτοσκοπό. Η αποτελεσματικότητά τους μεταφράζεται (και περιορίζεται συνήθως) στην ποσότητα υλοποιούμενων προγραμμάτων και το ποσοστό των συμμετεχόντων σε αυτά, ξεχνώντας ίσως τον τελικό στόχο που είναι ο πολίτης και η βελτίωση των όρων διαβίωσής του. Ο εργαζόμενος στη διοίκηση επικεντρώνεται κύρια στα μέσα (νόμοι, εγκύκλιοι και λιγότερο σε επιστημονικές θεωρίες) που θα χρειαστούν για την εφαρμογή μιας πρακτικής με «ωφέλιμα», όπως ορίζονται από τους πολιτικούς, αποτελέσματα. Διότι αυτό που τελικά ενδιαφέρει τους ασκούντες την εξουσία είναι αποτελέσματα που θα αποδεικνύουν την ικανότητά τους. Έτσι, οι πολίτες καθίστανται απλά εργαλεία επειδή χρησιμοποιούνται ως μέσο και όχι ως στόχος των πολιτικών πρακτικών.⁹⁹ Επιπλέον, η κατηγοριοποίηση των ατόμων σε ομάδες στη βάση

---

⁹⁹ Βλ. Garrison (2000), Μεγαλοοικονόμου (2000).

απλών διαπιστώσεων και η εσφαλμένη εντύπωση που συνάγεται για το γενικό πληθυσμό παραπέμπουν στον πραγματισμό, σύμφωνα με τις Liza Zanetti και Adrian Carr. Για τις ίδιες, αυτός ο πραγματισμός, αποτυχαίνει να δει πίσω από τα φαινόμενα, γεγονός που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, επειδή μπορεί να αποτελέσει προϊόν πολιτικής χρήσης.¹⁰⁰

Αυτήν ακριβώς τη ρεαλιστική διάσταση θα αναλύσουμε και στην παρούσα εργασία με βάση τα ευρωπαϊκά προγράμματα κοινωνικού αποκλεισμού. Μια διάσταση, η οποία ξεκινά από την πραγματιστική παραδοχή, ότι οι πολίτες χρειάζονται κρατική οικονομική και κοινωνική στήριξη, όταν δεν έχουν άλλο στήριγμα.¹⁰¹

4.3. Ευρωπαϊκή Ένωση και πολιτικές αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού

Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) ο κοινωνικός αποκλεισμός θεωρείται ως η μεγαλύτερη απειλή για την κοινωνική συνοχή. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο που συγκλήθηκε στη Λισσαβόνα το Μάρτιο 2000, έθεσε ως στόχο της Ευρωπαϊκής Ένωσης να γίνει ως το 2010 η πλέον ανταγωνιστική και δυναμική οικονομία η οποία θα βασίζεται στη γνώση, θα είναι ικανή να προσφέρει βιώσιμη ανάπτυξη, θα προσφέρει περισσότερες και καλλίτερες θέσεις εργασίας και θα διαθέτει μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή. Για την επίτευξη του στόχου αυτού, συμφωνήθηκε ότι απαιτείται μια κοινωνική στρατηγική που θα εκμοντερνίσει το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο, θα

---

¹⁰⁰ Zanetti, Carr (2000), σελ. 444-446 και πρβλ. Garrison (2000), σελ. 465-466, οποίος δεν εντοπίζει καμία σχέση του πραγματισμού με την τάση περιθωριοποίησης των «άλλων».

¹⁰¹ Dowling (1999), σελ. 252.

επενδύσει στο ανθρώπινο δυναμικό και θα καταπολεμήσει τον κοινωνικό αποκλεισμό.¹⁰²

Ο όλος προβληματισμός εντάθηκε και από τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε 25 κράτη-μέλη με την είσοδο δέκα νέων κρατών με πολύ διαφορετικά προνοιακά συστήματα από τα ήδη διαφορετικά συστήματα των «παλαιών» μελών.

Για την Επιτροπή ο πιο ξεκάθαρος δρόμος για την αποφυγή της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού θεωρήθηκε η απασχόληση. Ένα μεγάλο μέρος των ευρωπαϊκών πρακτικών κινούνται λοιπόν στο μοντέλο «ένταξη μέσω της απασχόλησης». Μια σειρά κοινών οδηγιών υιοθετηθήκαν με στόχο την πλήρη απασχόληση, τη βελτίωση της ποιότητας και της αποδοτικότητας της εργασίας και την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και ένταξης. Έτσι, κάθε κράτος-μέλος σχεδιάζει το δικό του Εθνικό Σχέδιο Δράσης, η εφαρμογή του οποίου παρουσιάζεται σε ετήσια έκθεση (Joint Employment Report). Το 2003, ο πρώην Ολλανδός πρωθυπουργός Wim Kok, μαζί με μία ομάδα ειδικών, συνέταξε και παρουσίασε μια ανασκόπηση (Wim Kok-led review), υποστηρίζοντας ότι με τις τρέχουσες πολιτικές ο στόχος που τέθηκε στη Λισαβόνα είναι μάλλον απραγματοποίητος. Μεταξύ των συστάσεων του ήταν και αυτής της αποτελεσματικότερης χρήσης των εργαλείων της ΕΕ, όπως των Διαρθρωτικών της Ταμείων και ειδικότερα της πρωτοβουλίας Equal, η οποία βοηθά στην αποκάλυψη των γενεσιουργών παραγόντων της ανισότητας και των προκαταλήψεων στην αγορά εργασίας. Η προηγούμενη διαπίστωση οδήγησε σε μια σειρά προτάσεων για την αλλαγή των Διαρθρωτικών Ταμείων που θα λειτουργήσουν τα έτη 2007-2013. Κι ενώ, παρουσιάστηκε μεγάλη

---

¹⁰² Hunt (2005), σελ.113.

κινητικότητα δράσεων στον τομέα της απασχόλησης, ήδη από το 2000, η Επιτροπή είχε παραδεχθεί ότι η απασχόληση αποτελεί μερική λύση στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού.¹⁰³

Από το 2000, η ΕΕ προωθεί μια ευρύτερη στρατηγική για την αντιμετώπιση του φαινομένου: την ανοικτή μέθοδο συντονισμού (open method of co-ordination), η οποία όριζε τους κατάλληλους στόχους σε κοινοτικό επίπεδο, θεσπίζοντας συγχρόνως σχέδια δράσης προσαρμοσμένα στις εθνικές καταστάσεις. Στο πλαίσιο της μεθόδου αυτής, το Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο ενέκριναν (Δεκέμβριος 2001), πρόγραμμα κοινοτικής δράσης με προϋπολογισμό 85,04 εκατομμυρίων ευρώ για την περίοδο 2002-2006, που δίνει τη δυνατότητα στην Ένωση και στα κράτη μέλη να ενισχύσουν την αποτελεσματικότητα των πολιτικών τους στον τομέα αυτό. Ως στόχοι τίθενται η καλλίτερη κατανόηση του κοινωνικού αποκλεισμού, η αμοιβαία ανταλλαγή εμπειριών υλοποίησης των εθνικών δράσεων μεταξύ των μελών και η βελτίωση της ικανότητας των εμπλεκομένων μερών να μάχονται αποτελεσματικά τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη φτώχεια, μέσω καινοτόμων προσεγγίσεων και κυρίως μέσα από το διάλογο.¹⁰⁴

Το εν λόγω πρόγραμμα απευθύνθηκε στα 25 κράτη μέλη της, στις χώρες της ΕΖΕΣ/ΕΟΧ (ευρωπαϊκή ζώνη ελευθέρων συναλλαγών/ευρωπαϊκός οικονομικός χώρος), στις συνδεδεμένες χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, την Κύπρο, τη Μάλτα και την Τουρκία. Οι ενέργειες αυτές τίθενται ως συμπληρωματικές εκείνων που εφαρμόζονται στον τομέα της

---

¹⁰³ Βλ. όπ. π., σελ. 116-117.

¹⁰⁴ Hunt (2005), σελ. 118.

απασχόλησης καθώς και των ενεργειών της Ένωσης βάσει των διαρθρωτικών ταμείων, ιδίως της πρωτοβουλίας EQUAL.¹⁰⁵

Το EQUAL είναι κοινοτική πρωτοβουλία με στόχο την ανάπτυξη και προώθηση νέων προσεγγίσεων, μεθόδων και πρακτικών για την αντιμετώπιση κάθε μορφής διακρίσεων και ανισοτήτων που βιώνουν όσοι επιζητούν πρόσβαση στην αγορά εργασίας ή βρίσκονται ήδη σε αυτήν. Για την περίοδο 2000-2006 ολοκληρώνει εμπειρίες που αποκτήθηκαν από τις προηγούμενες πρωτοβουλίες ADAPT και ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ, η τελευταία από τις οποίες περιλάμβανε τους κλάδους Now, Horizon, Youthstart και Integra.¹⁰⁶ Το EQUAL διευκολύνει ακόμη και την εφαρμογή άλλων επιχειρησιακών προγραμμάτων, όπως της «Απασχόλησης και Επαγγελματικής κατάρτισης». Στρατηγικός στόχος του Προγράμματος είναι να λειτουργήσει ως πεδίο δοκιμής νέων πολιτικών στον τομέα της απασχόλησης, προκειμένου να αντιμετωπισθεί κάθε μορφή διακρίσεων και ανισοτήτων που βιώνουν όσοι επιζητούν πρόσβαση στην αγορά εργασίας ή βρίσκονται ήδη σε αυτήν.¹⁰⁷

Συμπερασματικά, πρόκειται για μια γενικότερη στρατηγική στο πλαίσιο της διαδικασίας κοινωνικής ενσωμάτωσης (social inclusion process), με απώτερο σκοπό τη διευκόλυνση συμμετοχής στην απασχόληση και πρόσβασης όλων στη γνώση, στα αγαθά, τις υπηρεσίες και την άσκηση των δικαιωμάτων τους. Επίσης, ως στόχος προβάλλεται η προστασία από τον κίνδυνο του αποκλεισμού, η παροχή βοήθειας προς τις ευπαθείς ομάδες και η κινητοποίηση όλων των μερών στον αγώνα κατά του κοινωνικού

---

¹⁰⁵ URL: europa.eu/scadplus/leg/el/cha/c10620.htm. Ημερομηνία τελευταίας τροποποίησης 21-11-2004.

¹⁰⁶ Για τα προγράμματα αυτά βλ. Καβουνίδη (1996), σελ. 59-61.

¹⁰⁷ EQUAL, Πρόγραμμα κοινοτικής πρωτοβουλίας για την καταπολέμηση των διακρίσεων και ανισοτήτων σε σχέση με την αγορά εργασίας στην Ελλάδα, στο URL: www.oke.gr/greek/gnomi68.

αποκλεισμού. Και προκειμένου να είναι εφικτή η μέτρηση της αποτελεσματικότητας των υλοποιούμενων προγραμμάτων σε μια ενιαία για όλα τα κράτη-μέλη, βάση, καθιερώθηκαν κοινοί δείκτες μέτρησης, όπως το χαμηλό εισόδημα, η μη ολοκλήρωση της βασικής εκπαίδευσης και η προσδοκόμενη ζωή.¹⁰⁸

Η ανοικτή μέθοδος συντονισμού χαιρέτισθηκε από πολλούς ως ένα ελπιδοφόρο εργαλείο στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού.¹⁰⁹

Ωστόσο, το κατά πόσον η ανοικτή μέθοδος συντονισμού μπορεί να επηρεάσει τις εθνικές πολιτικές στο συγκεκριμένο τομέα και κατά πόσο η πρόοδος που συντελείται σε εθνικό επίπεδο μπορεί να αποδοθεί στη συγκεκριμένη μέθοδο, παραμένει αναπάντητο ερώτημα. Επίσης, ένα άλλο πολύ σοβαρό ζήτημα που προκύπτει σε σχέση με τους στόχους- οικονομία, απασχόληση, κοινωνική συνοχή- που τέθηκαν στη Λισαβόνα αφορά την κοινωνική διάσταση της όλης στρατηγικής. Και αυτό διότι οι πολιτικές κοινωνικής ένταξης διενεργούνται στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου οικονομικού σχεδιασμού ο οποίος δεν αμφισβητείται ούτε κατ' ιδέαν (Broad Economic Policy Guidelines και European Employment Strategy). Επομένως, μπορεί κάλλιστα κάποιος να ισχυριστεί ότι πρόκειται για δευτερεύουσας σημασίας πολιτικές. Αξιοσημείωτο επίσης, είναι το γεγονός ότι στην ανασκόπηση (review) του 2005, για την επίτευξη των στόχων της Λισαβόνας, δεν δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην παράμετρο της κοινωνικής συνοχής. Και σε αυτό το σημείο είναι που ασκήθηκε έντονη κριτική από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις.¹¹⁰

---

¹⁰⁸ Hunt (2005), σελ. 118.

¹⁰⁹ Tsakloglou, Papadopoulos (2002), σελ. 190-194.

¹¹⁰ Hunt (2005), σελ.118-120.

Αν και έρευνες ως προς την αποτελεσματικότητα της νέας στρατηγικής μόλις έχουν ξεκινήσει,¹¹¹ αναλογιζόμενος κανείς τις μέχρι τώρα πρακτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού διαπιστώνει ότι δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη και ότι, ίσως, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έχει επιδείξει για την καταπολέμησή του, να ανήκει στο παρελθόν.¹¹²

5. Παραβατικότητα, κοινωνικός αποκλεισμός και η επιρροή της Εγκληματολογίας

Είδαμε παραπάνω ότι στις διάφορες πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, τα κοινωνικά προβλήματα παρουσιάζονται ως προϊόντα υποκειμενικής ευθύνης ή κάποιων ανισορροπιών ενός «σωστού» κοινωνικού συστήματος, ενώ κατά καιρούς, ακόμη και ως «το αναπόφευκτο τίμημα της προόδου και της ανάπτυξης».¹¹³

Η αποσύνδεση των κοινωνικών προβλημάτων από τις κοινωνικές δομές ενέχει και το εξής κίνδυνο: την ηθικολογική παρουσίαση του κοινωνικού προβλήματος. Έτσι, χαρακτηριστικά που ορίζουν κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες, όπως νοσολογικά (Άτομα Με Ειδικές Ανάγκες, ασθενείς με Έιτς), παραβατικά (φυλακισμένοι, τοξικομανείς) ή αυτά που αφορούν στις οικογενειακές δομές (μονογονεϊκές οικογένειες), παραπέμπουν σε μια παλιά αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η φτώχεια συνδέεται στενά με την αντικοινωνική συμπεριφορά και την παραβατικότητα.

Οι αυτόχθονες άνεργοι, αποδέκτες των προνοιακών επιδομάτων που αρκούνται σε αυτά, οι τοξικομανείς που κάνουν τα πάντα προκειμένου να

---

¹¹¹ Hunt (2005), σελ. 118.

¹¹² Μεγαλοοικονόμου (2000), σελ. 25-26.

¹¹³ Μεγαλοοικονόμου (2000), σελ. 23.

εξασφαλίσουν τη δόση τους και οι μετανάστες που εισέρχονται λαθραία στη χώρα, προβάλλονται, κυρίως, ως το τρίπτυχο της παρέκκλισης, στις δημόσιες συζητήσεις για τα κοινωνικά προβλήματα. Και όσο οι συζητήσεις αυτές πληθαίνουν, τόσο οι χαρακτηριζόμενοι ως αποκλεισμένοι θεωρούνται «διαφορετικοί». Έτσι, για παράδειγμα, η εγκληματική συμπεριφορά, η οποία μας απασχολεί ειδικότερα στην παρούσα εργασία, αποδεδειγμένα από τη γενικότερη κοινωνική δομή και εκλαμβάνεται ως συμπεριφορά των «άλλων» που ενστερνίζονται διαφορετικές αξίες και ζουν σε κακόφημες περιοχές.

Σύμφωνα με τον Jock Young, η παραπάνω τάση είναι ενδημική στη σύγχρονη κοινωνία και αυτό επειδή σε έναν κόσμο αβεβαιότητας και ανασφάλειας, η προσωπική ταυτότητα ενισχύεται μέσω της αντιπαράθεσης με τον άλλον. Δεν είναι τυχαίο ότι το στερεότυπο του κοινωνικά αποκλεισμένου, με τα στοιχεία της χρήσης τοξικών ουσιών, της αεργίας, της προνοιακής εξάρτησης, αντιπροσωπεύει αυτό που πρέπει να αποφεύγει ένας «σεβαστός» πολίτης. Επίσης, η ανάγκη προβολής εξιλαστήριου θύματος είναι επιβεβλημένη, ιδιαίτερα για τους πολιτικούς, που δε θέλουν να αποδώσουν τα κοινωνικά προβλήματα στην κοινωνική δομή.¹¹⁴ Στη σύγχρονη κοινωνία, συνεχίζει ο Young, ο κοινωνικά αποκλεισμένος δεν εκλαμβάνεται μόνο ως εν δυνάμει επικίνδυνος αλλά και ως βάρος για τους φορολογούμενους πολίτες.¹¹⁵

Ο πολιτισμικός πλουραλισμός (cultural pluralism) φαίνεται ότι ενισχύει την τάση δαιμονοποίησης του άλλου, του διαφορετικού. Ο πλουραλισμός, χαρακτηριστικό του δυτικού κόσμου, ως αποτέλεσμα της ποικιλίας των τρόπων ζωής (lifestyles), της δυνατότητας επικοινωνίας διαφορετικών πολιτισμών μέσω των ταχύτερων μεταφορικών μέσων, της ανάπτυξης των

---

¹¹⁴ Young (2000).

¹¹⁵ Young (2001).

μέσων ενημέρωσης καθώς και της μετανάστευσης των πολιτών σε διαφορετικές κοινωνίες ή χώρες, ενισχύει το αίσθημα της ανασφάλειας του σύγχρονου πολίτη. Σε τέτοιες καταστάσεις, ο πολίτης προκειμένου να έχει μια σταθερή βάση αυτοπροσδιορισμού, επαναξιολογεί τις αξίες του, θεωρώντας ότι αυτές είναι οι μόνες ηθικά σωστές και γίνεται πιο αυστηρός στις κρίσεις του.

Έχει καταδειχθεί ότι τμήματα των μεσαίων στρωμάτων με την υποστήριξη των μέσων μαζικής ενημέρωσης πραγματοποιούν «υπό την καθοδήγηση ορισμένων ατόμων, ηθικές σταυροφορίες για να προστατεύσουν με ποινικούς νόμους έναν τρόπο ζωής που δεν είναι πλέον κυρίαρχος».¹¹⁶ Τα τελευταία χρόνια, παρατηρείται όμως μια έντονη διαφοροποίηση στον τρόπο ζωής και τις πολιτικές πεποιθήσεις των μεσαίων στρωμάτων, μια διαφοροποίηση που έχει χαρακτηριστεί ως «πλουραλισμός των βιόκοσμων».¹¹⁷ Και επειδή τα συμφέροντα των εν λόγω ομάδων δεν είναι συμπαγή και ομογενοποιημένα στην περίπτωση των ποινικών νόμων, επιδοκιμάζουν διαφορετικές απόψεις στον τομέα της αντεγκληματικής πολιτικής. Ο φόβος θυματοποίησης που εκφράζουν τα συγκεκριμένα στρώματα, οφείλεται στην οικονομική ανασφάλεια που νιώθουν και όχι στην ύπαρξη πραγματικής απειλής σε βάρος τους. Κι αυτός είναι ο λόγος που ζητούν αυστηρούς νόμους.¹¹⁸

Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η *σχετική αποστέρηση* σε συνδυασμό με τον ατομισμό, ο οποίος καλλιεργείται από

---

¹¹⁶ Λαμπροπούλου (1999), σελ. 55.

¹¹⁷ Βλ. όπ. π. Για τον Habermas η κοινωνική πραγματικότητα διαιρείται στον *βιόκοσμο*, όταν η κοινωνία συλλαμβάνεται από τη σκοπιά των δρώντων υποκειμένων, και στο *σύστημα* δράσεων, τέτοιο ώστε κάθε δράση έχει μια λειτουργική σημασία ανάλογα με τη συμβολή της στη διατήρηση του συστήματος, όταν η κοινωνία συλλαμβάνεται από τη σκοπιά του εξωτερικού παρατηρητή. Βλ. Πετμεζίδου (2000), σελ. 29.

¹¹⁸ Λαμπροπούλου (1999), σελ. 55.

δυνάμεις της αγοράς (market society),¹¹⁹ είναι πιθανή αιτία παράνομης δραστηριότητας και βίας, η οποία καταγράφεται ως εξαπλούμενη. Η βία μπορεί επίσης να εμφανισθεί ταυτόχρονα, ως αποτέλεσμα του αποκλεισμού και της μερικής ενσωμάτωσης και να προκαλείται τόσο από τη σχετική αποστέρηση, όσο και από την αντίθεση μεταξύ των ατόμων που απαιτούν ισότητα και αυτών που τους την αρνούνται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εκείνο της ενδοοικογενειακής βίας, επειδή ο ηγεμονικός ρόλος του άνδρα μέσα στην οικογένεια άρχισε να κλονίζεται μετά την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας.¹²⁰

Συνοψίζοντας, οι ανακατατάξεις στις σφαίρες της παραγωγής και της κατανάλωσης, με τη συρρίκνωση του πρωτογενούς τομέα της παραγωγής και την εμφάνιση της διαρθρωτικής ανεργίας, προκαλούν στους πολίτες της σύγχρονης κοινωνίας αισθήματα οικονομικής ανασφάλειας και σχετικής αποστέρησης. Η σχετική αποστέρηση σε συνδυασμό με τη μη αναγνώριση και την υποτίμηση μπορεί να οδηγήσουν στο έγκλημα και να επηρεάσουν την αντίδραση σε αυτό. Η σχετική αποστέρηση δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο των ατόμων που θεωρούνται ότι ανήκουν στο κοινωνικό περιθώριο, αλλά μπορεί να εμφανιστεί και σε κάποιους υψηλά ιστάμενους στην κοινωνική ιεραρχία, όταν διαπιστώνουν ότι κάποιοι στα κατώτερα στρώματα ανταμείβονται αν και δεν τους αξίζει, δυσανάλογα με την προσφερόμενη εργασία τους. Και αυτή η διαπίστωση, με τη σειρά της, μπορεί να οδηγήσει σε

---

¹¹⁹ Young (1999), σελ. 55 και 12. Σύμφωνα με τον Young το τέλος της σταθερής μαζικής κατανάλωσης έδωσε ώθηση στην εμφάνιση δυναμικών και διαφορετικών τρόπων ζωής και διαφορετικών υποκουλτούρων που συχνά συγκρούονται. Στο σημείο αυτό εντοπίζει το παράδοξο του ατομισμού, διότι ενώ η ποικιλομορφία των επιλογών χαρακτηρίζει τη σύγχρονη κοινωνία, η διαφορετικότητα των άλλων γίνεται, ολοένα και περισσότερο, ευδιάκριτη και πολλές φορές θεωρείται αποδοκιμαστέα. Ωστόσο, ο Young αποδίδει στην άνοδο του ατομισμού, την εμφάνιση των φεμινιστικών κινημάτων όπως και εκείνων που μάχονται για την προστασία του περιβάλλοντος.

¹²⁰ Βλ. Young (1999), σελ.12-14 και Young (2001).

τιμωρητική διάθεση έναντι των άλλων. Έτσι, παρατηρείται μια μείωση της ανοχής στην παρέκκλιση, μια εμμονή στη σωστή συμπεριφορά και επιμονή στην ύπαρξη αυστηρών μέτρων επιτήρησης των ηθικών ορίων, ακόμη και μεταξύ των επιστημόνων.¹²¹ Σύμφωνα με τον Svend Ranulf, τα μεσαία στρώματα υποστηρίζουν την αύξηση της αυστηρότητας του ποινικού δικαίου λόγω του φθόνου τους προς τους πλουσιότερους και ισχυρότερους, οι οποίοι μπορούν να παραβιάζουν το νόμο χωρίς σοβαρές συνέπειες, καθώς και «επειδή φοβούνται ότι πιθανή βελτίωση της θέσης των χαμηλών στρωμάτων θα αμφισβητήσει το δικό τους κύρος».¹²²

Όλο αυτό το κλίμα των κοινωνικοοικονομικών ανακατατάξεων, με τους μηχανισμούς του κοινωνικού αποκλεισμού, επηρέασε, σύμφωνα με τον Young, και την Εγκληματολογία.¹²³ Η εμφάνιση της διαχειριστικής Εγκληματολογίας (administrative criminology) δεν είναι τυχαία, και μεταξύ άλλων πρεσβεύει την ανάγκη για την ύπαρξη πολιτικών με στόχο τη μείωση των ευκαιριών στο κοινωνικό περιβάλλον, οι οποίες διευκολύνουν την διάπραξη εγκλημάτων, με την ταυτόχρονη αύξηση της πιθανότητας σύλληψης και επομένως τιμωρίας με τη βοήθεια της κατάλληλης αντεγκληματικής πολιτικής.¹²⁴ Επίσης, αυτήν την εποχή (τέλος της δεκαετίας του 1990), η πολιτική της «μηδενικής ανοχής» (zero-tolerance theory), ως συνέχεια της άποψης που εκφραζόταν στο άρθρο «Broken windows» (σπασμένα

---

¹²¹ Βλ. Young (1999), σελ. 8-9, και 26-27 και Young 2001.

¹²² Λαμπροπούλου (1999), σελ. 55.

¹²³ Young (1999), σελ.26-27. Ο Jock Young είναι ο κυριότερος εκπρόσωπος του Αριστερού Ρεαλισμού (Left Realism) στην Εγκληματολογία. Το ρεύμα αυτό δημιουργήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 στον Αγγλοσαξωνικό χώρο ως αντιπαράθεση στο ρεύμα της Διαχειριστικής Εγκληματολογίας (Δεξιός Ρεαλισμός).Ο Ρεαλισμός στην Εγκληματολογία έχει περισσότερο την έννοια της αντικειμενικής προσέγγισης της πραγματικότητας, αφού εξετάζει την αιτιότητα του εγκληματικού φαινομένου και τους διάφορους τρόπους αντιμετώπισής του στις διαρκώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες.

¹²⁴ Σπινέλλη (2005), σελ. 52-54 και McLaughlin (2001), λήμμα «Administrative Criminology».

παράθυρα) από τους James Wilson και George Kelling το 1982, υποστηρίζει ότι ακόμη και το παραμικρό παράπτωμα θα πρέπει να τυγχάνει της ίδιας σκληρής αντιμετώπισης από την αστυνομία, με ένα σοβαρότερο έγκλημα. Κι αυτό διότι, σύμφωνα με την ανάλυση των Wilson και Kelling, ένα σπασμένο τζάμι μπορεί να πυροδοτήσει αλυσιδωτές αντιδράσεις που υπονομεύουν την ασφάλεια της κοινότητας και ενδεχομένως μπορούν να οδηγήσουν στην διάπραξη σοβαρών εγκλημάτων.¹²⁵ Η άποψη επίσης του Charles Murray (1980-1990) για την ύπαρξη μιας υπο-τάξης, με κύρια χαρακτηριστικά την εμπλοκή της σε παράνομες και εγκληματικές πράξεις και την άρνησή της να συμμετέχει στη νόμιμη αγορά εργασίας, προσέδωσαν και μία ιδεολογική βάση στις κοινωνικές πρακτικές αποκλεισμού.¹²⁶

Περισσότερος έλεγχος, με το κράτος ασφάλειας στη θέση του κράτους πρόνοιας, περισσότερη επιτήρηση, που δεν ενδιαφέρεται για τις απόψεις του πιθανού εγκληματία αλλά για την τελική του συμπεριφορά, είναι προσεγγίσεις που υποθάλλουν, με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο, πρακτικές αποκλεισμού. Εμφανίζονται δε, ακριβώς την εποχή που συζητείται το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού, καθιστώντας σαφές ότι υπάρχει μια άμεση σχέση μεταξύ της υλικής βάσης της κοινωνίας, του εγκλήματος και των πρακτικών ελέγχου του.¹²⁷

6. Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως παρενέργεια της αντεγκληματικής πολιτικής

---

¹²⁵ Σπινέλλη (2005), σελ. 58-59, και McLaughlin (2001), λήμματα: «zero-tolerance» και «broken windows», σελ. 322-323 και 22-23 αντίστοιχα.

¹²⁶ McLaughlin (2001), λήμμα «Underclass», σελ. 310-311.

¹²⁷ Young, J. (1999), σελ. 26-27.

Οι προσπάθειες που γίνονται για την αντιμετώπιση του εγκληματικού φαινομένου και της κοινωνικής αταξίας που αυτό προκαλεί, είναι δυνατόν να αναπαράγουν φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού.¹²⁸

Σύμφωνα με την Έφη Λαμπροπούλου, στην περίπτωση του ποινικού δικαίου, όσο πιο πολύπλοκες είναι οι δικαιοκτικές ρυθμίσεις τόσο πιο μεγάλος είναι ο κίνδυνος ότι θα υπάρξουν ανεπιθύμητες παρενέργειες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η κοινωνική περιθωριοποίηση και ο στιγματισμός του δράστη μιας παράνομης πράξης από την κοινωνία, ως συνέπεια της τιμώρησής του από την Πολιτεία.¹²⁹ Η φυλακή εξάλλου, αποτελεί απόλυτη έκφραση αποκλεισμού και οι φυλακισμένοι αποτελούν μια ξεκάθαρα αποκλεισμένη ομάδα.

Η αύξηση της εγκληματικότητας στα τέλη του εικοστού αιώνα,¹³⁰ ενίσχυσε το «φόβο του εγκλήματος» και πυροδότησε συζητήσεις για την ασφάλεια, κυρίως στις πόλεις, οδηγώντας στον χαρακτηρισμό κάποιων περιοχών ως επικίνδυνων, και στον συνακόλουθο κοινωνικό αποκλεισμό των ομάδων που κατοικούν σε αυτές.

Ακόμη, στους δημόσιους χώρους αναπτύσσεται μια σειρά πρακτικών αποκλεισμού των μη καταναλωτών, προκειμένου να προστατεύονται οι πολίτες-πελάτες, καθώς και να εξασφαλίζεται η μεγαλύτερη δυνατή κατανάλωση των παρεχόμενων αγαθών και υπηρεσιών. Έτσι, παρατηρείται μια τάση ιδιωτικοποίησης του δημόσιου χώρου με τα εμπορικά κέντρα (malls), ιδιωτικά πάρκα αναψυχής, τους σιδηροδρομικούς σταθμούς, τα αεροδρόμια κ.ά., που επιτηρούνται από φρουρούς ή (και) κάμερες. Χαρακτηριστικό είναι

---

¹²⁸ Βλ. Νικολόπουλου (2000), σελ.523-526.

¹²⁹ Λαμπροπούλου (1999), σελ.197-198.

¹³⁰ Young (1999), σελ.17.

το γεγονός ότι η παροχή υπηρεσιών ιδιωτικής αστυνόμευσης, που το κατεξοχήν τους έργο είναι ο αποκλεισμός, αυξάνεται συνεχώς.¹³¹

Με βάση αυτήν τη συλλογιστική, η προσέγγιση των αποφυλακισμένων ως ομάδας-στόχου των προγραμμάτων καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς η πλειονότητα των πρώην εγκλείστων πλήττεται πολλαπλά. «Αν υποθέσουμε ότι κατά τη διαδικασία επιλογής στα πλαίσια ποινικής δικαιοσύνης οι άνεργοι είναι περισσότερο ευάλωτοι στο δείγμα και ο αποκλεισμός τους από την αγορά εργασίας αυξάνει τις πιθανότητες κατάληξής τους στη φυλακή, υφίστανται για δεύτερη φορά τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση μετά την έξοδο από αυτήν».¹³² Αναλογιζόμενοι επίσης ότι η ίδια η φυλακή είναι ένας τόπος αποκλεισμού με τις όποιες συνέπειές της στον κρατούμενο, ίσως η προσέγγιση των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισθέντων να φαντάζει ενδιαφέρουσα.¹³³

---

¹³¹ Bradley (2001), σελ. 276 και Young (1999), σελ.17-18 και Shearing, Stenning (2003), σελ. 424-433.

¹³² Χάιδου (2002), σελ. 81. Επίσης βλ. Μαγγανά (2004), σελ. 2.

¹³³ Martel (2006), σελ. 587-612, όπου παρουσιάζεται, βάσει των συνεντεύξεων 45 γυναικών, οι οποίες είχαν βιώσει την εμπειρία της απομόνωσης, την περίοδο 1995-2003, σε канаδικές φυλακές, ότι η απομόνωση έχει σοβαρότατες συνέπειες στην προσωπικότητά τους και την αντίληψη που έχουν οι ίδιες γι' αυτήν.

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ
ΑΠΟΦΥΛΑΚΙΣΘΕΝΤΩΝ

1. Έκτιση των στερητικών της ελευθερίας ποινών στην Ελλάδα και κοινωνική επανένταξη

Τον Δεκέμβριο 1999 ψηφίστηκε ο ισχύων ελληνικός σωφρονιστικός κώδικας (Νόμος 2776/24-12-1999) με λιγότερα άρθρα (87) από τον «Κώδικα Βασικών Κανόνων για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων», που ίσχυε από την 1^η Ιανουαρίου 1990. Χαρακτηριστικό του νέου νόμου, αποτελεί η μη αναγραφή της κοινωνικής επανένταξης ως σκοπού της εκτέλεσης της στερητικής της ελευθερίας ποινής.¹³⁴

Η κοινωνική επανένταξη του εγκλείστου, ως σκοπού της εκτέλεσης της ποινής κατά της ελευθερίας, συνδέθηκε άρρηκτα με το «αναμορφωτικό ιδεώδες», το οποίο επέδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση των σωφρονιστικών συστημάτων μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, υιοθετώντας τη βελτιωτική φιλοσοφία για τον σκοπό του σωφρονισμού.¹³⁵

Το μοντέλο της βελτιωτικής μεταχείρισης εμφανίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με την καθιέρωση της στέρησης της ελευθερίας ως ποινής στους ποινικούς κώδικες των περισσότερων χωρών. Γέννημα του αναμορφωτικού ιδεώδους, θεμελιώθηκε από τη γενικότερη άποψη που επικράτησε το 19^ο αιώνα ότι το έγκλημα οφείλεται σε έλλειψη επαγγελματικών ικανοτήτων, σε βλαβερές επιρροές του περιβάλλοντος, σε άγνοια του σωστού και του λάθους. Η ελπίδα, απόρροια του θετικισμού, ότι η κατανόηση των εγκληματογόνων όρων

---

¹³⁴ Χάϊδου (2002), σελ. 117-118.

¹³⁵ Γιοβάνογλου (2006), σελ.13-15.

και η αντιμετώπισή τους με τις κατάλληλες επεμβάσεις, θα οδηγούσε σε περιορισμό του εγκλήματος, προκάλεσε την ανάγκη νομιμοποίησης των κρατικών παρεμβάσεων στα δικαιώματα των πολιτών (ελευθερία, περιουσία κ.λπ.). Η επανακοινωνικοποίηση ως σκοπός της ποινής έδωσε τη λύση, διότι ανταποκρινόταν στη λογική του Κράτους Πρόνοιας και στις θεωρίες της εποχής για την υποστήριξη κοινωνικών ομάδων, που στερούνταν των μέσων πρόσβασης στα δημόσια αγαθά λόγω προσωπικής ευθύνης, αλλά περισσότερο κοινωνικής παραμέλησης.

Το βελτιωτικό μοντέλο μεσουράνησε την δεκαετία του 1960 στις ΗΠΑ και τις βορειότερες ευρωπαϊκές χώρες και προέκυψε ως αντίδραση στις αποκλειστικά τιμωρητικές πρακτικές που επικρατούσαν μέχρι τότε. Ωστόσο, η αναποτελεσματικότητα των προγραμμάτων του στη μείωση της υποτροπής, οι επεμβάσεις στην προσωπικότητα των κρατουμένων, οι οποίες στην πλειονότητά τους εφαρμόζονταν εξαναγκαστικά, καθώς και ο κίνδυνος «παθολογικοποίησης» και στιγματισμού του παραβάτη, οδήγησαν, τη δεκαετία του 1970, στην υιοθέτηση από πολλούς του δικαιοκτικού προτύπου.¹³⁶

Το δικαιοκτικό πρότυπο πρεσβεύει την επιβολή ποινής που «αξίζει στον καθένα» ανάλογα με το αδίκημα που διέπραξε ο δράστης, χωρίς διαφοροποιήσεις ανάλογα με την προσωπικότητά του, τις ελλείψεις του και τις συνθήκες τέλεσης του αδικήματος. Επίσης υποστηρίζει την αποκατάσταση της βλάβης από τον δράστη και τη χορήγηση σε ευρύτερη κλίμακα εναλλακτικών ποινών. Απόλυτη προτεραιότητα του προτύπου δικαιοσύνης τίθεται η τήρηση των δικονομικών και συνταγματικών εγγυήσεων κατά τη λειτουργία του

---

¹³⁶ Λαμπροπούλου (1990-1992), σελ. 126. Για μια πιο εκτενή κριτική του βελτιωτικού μοντέλου σε συστηματικό, οργανωτικό και πρακτικό επίπεδο, βλ. Λαμπροπούλου (1988), σελ. 166-167. Πρβλ. την κριτική από την πλευρά της θεωρίας της «ετικέτας» και της νέο-μαρξιστικής ριζοσπαστικής Εγκληματολογίας σε Καρύδη (1990), σελ.14-15.

συστήματος ποινικής δικαιοσύνης, αποκλείοντας ταυτόχρονα κάθε επέμβαση στην προσωπικότητα και κάθε διαδικασία ύποπτη για «πολιτικο-κοινωνική χειραγώγηση των δραστών εγκλημάτων».¹³⁷ Η εφαρμογή του προτύπου όμως, αντίθετα από τις διακηρύξεις των πρωτεργατών του, οδήγησε σε αυστηρότερες τιμωρητικές πρακτικές και τη διεύρυνση του συνολικού κοινωνικού ελέγχου, γεγονός αποδεικνυόμενο από την αύξηση του πληθυσμού των φυλακών.¹³⁸

Ως αντίδραση σ' αυτήν την πραγματικότητα, παρατηρήθηκε η επάνοδος ορισμένων θεωρητικών στη βελτιωτική και αναμορφωτική φιλοσοφία, με ταυτόχρονη διατήρηση των προοδευτικών θεσμών της απόλυσης του κρατουμένου υπό όρους και της αναστολής της ποινής υπό όρους.¹³⁹

Στη μεταπολεμική Ελλάδα, ο πρώτος σωφρονιστικός κώδικας το 1967 (ΣΚ 1967) υιοθέτησε το αναμορφωτικό σωφρονιστικό πρότυπο, ορίζοντας ως σκοπό του την «κοινωνική αναπροσαρμογή των κρατουμένων δια της αγωγής και βελτιώσεως αυτών», αλλά σε μια περίοδο που το εν λόγω πρότυπο βρισκόταν ήδη σε παρακμή. Η αναγραφή του συγκεκριμένου σκοπού επικρίθηκε στη σωφρονιστική θεωρία και ο ΣΚ 1967 αντικαταστάθηκε από τον Κώδικα Βασικών Κανόνων για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων με τον νόμο 1851/1989. Στον νέο κώδικα ορίστηκε ότι η εκτέλεση των ποινών αποβλέπει στην αγωγή των κρατουμένων και την κοινωνική επανένταξή τους, στις οποίες πρέπει να τείνει και η μεταχείρισή τους, εγκαταλείποντας τον όρο της βελτίωσης. Τα κυριότερα προβλήματα της νέας διάταξης επισημανθήκαν στην αντισυνταγματικότητα του σκοπού του και στην αοριστία ορισμένων όρων του,

---

¹³⁷ Καρύδης (1990), σελ.16.

¹³⁸ Λαμπροπούλου (1990-1992), σελ. 127.

¹³⁹ Καρύδης (1990), σελ.17.

όπως εκείνου της «κοινωνικής επανένταξης».¹⁴⁰ Τέλος, ο Νόμος 2776/24-12-1999 αντικατέστησε, όπως ήδη προαναφέρθηκε, τον προηγούμενο σωφρονιστικό κώδικα μη συμπεριλαμβάνοντας την κοινωνική επανένταξη ως σκοπό της εκτέλεσης της ποινής.

Στην Αιτιολογική Έκθεση του Σχεδίου Νόμου «Σωφρονιστικός Κώδικας» με ημερομηνία 21 Δεκεμβρίου 1991, τονίζεται ότι εγκαταλείπονται οι ωφελιμιστικού χαρακτήρα θεωρητικές διακηρύξεις, όπως εκείνες για το σκοπό της ποινής και της μεταχείρισης των κρατουμένων. Κι αυτό γιατί θεωρείται ότι τέτοιου είδους διακηρύξεις: α) πλήττουν το κύρος της Πολιτείας όταν δεν πραγματοποιεί όσα υπόσχεται, β) καθιστούν ευάλωτο και κοινωνικά άδικο το σωφρονιστικό σύστημα το οποίο διαχωρίζει τους πολίτες σε δύο κατηγορίες: εκείνους που έχουν ανάγκη αγωγής, βελτίωσης και επανένταξης και γι' αυτό οδηγούνται στις φυλακές και εκείνους που δεν έχουν τέτοια ανάγκη και στέλνονται στα σπίτια τους και, γ) συνιστούν νομοθετική καθήλωση της επιστήμης γιατί επιβάλλεται η απλοποιημένη άποψη ότι το έγκλημα οφείλεται σε έλλειψη αγωγής, μόρφωσης, επαγγέλματος που η ποινή, μέσα από το σωφρονιστικό σύστημα θα τα συμπληρώσει.¹⁴¹

Επίσης, αναφέρεται ότι εγκαταλείπονται οι στόχοι της «επανένταξης» και της «επανακοινωνικοποίησης», δηλωτικοί του πατερναλιστικού-προστατευτικού χαρακτήρα της Πολιτείας. Η κοινωνική επανένταξη απαλείφεται, αν και σε ορισμένα σημεία τονίζεται ότι το κοινωνικό συμφέρον προστατεύεται

---

¹⁴⁰ Γιοβάνογλου (2006), σελ. 29-33.

¹⁴¹ Βλ. Alexiadis, S. (1989). «Die strafvollzugsreform in Griechenland – Eine verlorene Chance». Στο: Bemann, G., Manoledakis, I., *Probleme des staatlichen Strafens unter besonderen Berücksichtigung des Strafvollzugs*. Deutsch-Griechisches Symposion: Komotini 1989, 131-139. Baden-Baden, σύμφωνα με Λαμπροπούλου (1990-1992). Πρβλ. Λαμπροπούλου (1990-1992), σελ. 122, και Λαμπροπούλου (1988), σελ. 161-172, όπου η συγγραφέας αναφέρεται ακριβώς στην τάση-πρόταση διαγραφής η οποία επικράτησε 11 χρόνια αργότερα. Επίσης βλ. Μαργαρίτη, Παρασκευόπουλου (2000), σελ. 50-52 και 95.

καλλίτερα εάν με μέριμνα της Πολιτείας επανενταχθεί ο κρατούμενος στο οικογενειακό, επαγγελματικό και κοινωνικό περιβάλλον. Το αιτιολογικό της διαγραφής είναι ότι η ποινή κατά της ελευθερίας ως κρατική απάντηση στο έγκλημα, δεν μπορεί να θίγει κανένα άλλο αγαθό ή δικαίωμα εκτός από την προσωπική ελευθερία.

Σύμφωνα με την Έφη Λαμπροπούλου, η προσπάθεια της Επιτροπής να τονίσει ότι οι επιπτώσεις του περιορισμού της ελευθερίας θα πρέπει να εξαντλούνται αποκλειστικά στην επιβολή της, εκφράζεται μάλλον ανεπιτυχώς, διότι η ποινή επιβάλλεται για να τιμωρηθεί ο δράστης και η φυλακή αποτελεί τόπο εκτέλεσης της ποινής. Επίσης, παραβλέπεται ότι το ίδιο ακριβώς επιδιώκεται και με την κοινωνική επανένταξη από τα αντίστοιχα νομοθετήματα άλλων χωρών, δηλαδή να αποτραπούν οι αρνητικές επεμβάσεις και συνέπειες στην προσωπικότητα των κρατουμένων κατά την έκτιση της ποινής.¹⁴² Έτσι, υπό το κάλυμμα των σύγχρονων αντιλήψεων αποφεύγεται στον ισχύοντα κώδικα η διακήρυξη της κοινωνικής επανένταξης, με αποτέλεσμα να αφαιρεθεί το σημαντικότερο ίσως κριτήριο αξιολόγησης της αποτελεσματικότητας του νόμου και κατ' επέκταση της σωφρονιστικής πολιτικής που ακολουθεί το κράτος. Εξάλλου, ο σκοπός της κοινωνικής επανένταξης σε ένα νομοθέτημα δεν είναι κατ' ανάγκη απορριπτέος. Κι αυτό γιατί ήδη από τη δεκαετία του 1970 ως επανακοινωνικοποίηση, χαρακτηριστικός όρος του μοντέλου της βελτιωτικής μεταχείρισης του ποινικού παραβάτη, θεωρείται η μη υποτροπή.¹⁴³

---

¹⁴² Λαμπροπούλου (1990-1992), σελ. 122-123. Σύμφωνα με τη γερμανική άποψη δεν υπάρχει καμία σύγκρουση ανάμεσα στα ανθρώπινα δικαιώματα και στην κοινωνική επανένταξη, επειδή αυτή είναι προϊόν σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και η υλοποίησή της αποτελεί συνταγματική απαίτηση, βλ. Kaiser (1993-1995), σελ. 26.

¹⁴³ Λαμπροπούλου (1990-1992), σελ. 123-129.

Στην ίδια, εξάλλου, Έκθεση αναφέρεται ότι προβλέπονται για τον κρατούμενο η παροχή εκπαίδευσης, εργασίας, όπως και ψυχαγωγικών ή άλλων προγραμμάτων χωρίς ωστόσο, να φέρουν «χαρακτήρα στοιχείων ή συνεπειών της ποινής αλλά μόνον ν' αποτελούν προσφορές της Πολιτείας», η αποδοχή των οποίων εξαρτάται από τον ίδιο τον κρατούμενο.¹⁴⁴

2. Επαγγελματική ένταξη και επανένταξη: Προγράμματα και φορείς υλοποίησης κατά την έκτιση της ποινής

Ο εγκλεισμός σε κατάσταση κράτησης έχει ως συνέπεια την απομάκρυνση του κρατούμενου από την κοινωνία και την αγορά εργασίας για κάποιο χρονικό διάστημα (μικρότερο ή μεγαλύτερο) με αποτέλεσμα να μειώνονται οι ευκαιρίες επαγγελματικής ένταξης ή επανένταξης.¹⁴⁵ Έτσι, οι διάφορες πολιτικές που υιοθετούνται από διάφορες χώρες για τη μείωση της εγκληματικότητας, εστιάζουν στην κοινωνική επανένταξη κύρια μέσα από την παροχή δυνατοτήτων για επαγγελματική επανένταξη, αποβλέποντας στη μείωση της υποτροπής.¹⁴⁶ Έχει υποστηριχθεί πως ο συντονισμός των ενεργειών στα επίπεδα της επιμόρφωσης, της επαγγελματικής κατάρτισης και της επαγγελματικής αποκατάστασης των κρατουμένων και πρώην κρατουμένων συμβάλλει στην επίτευξη θετικών αποτελεσμάτων στον τομέα της επανένταξης, αντισταθμίζοντας, μέχρι ενός σημείου, τις βλάβες που προξένησε στο άτομο η φυλακή.¹⁴⁷

2.1. Εκπαίδευση των κρατουμένων

¹⁴⁴ Μαργαρίτης, Παρασκευόπουλος (2000), σελ. 52.

¹⁴⁵ Η διάκριση μεταξύ επανένταξης και ένταξης γίνεται στη βάση της ύπαρξης ή όχι προηγούμενης επαγγελματικής εμπειρίας, πριν από τον εγκλεισμό σε κατάσταση κράτησης.

¹⁴⁶ Βλ. Θανοπούλου, Φρονίμου, Τσιλιμιγκάκη (1997), σελ. 47 και 62.

¹⁴⁷ Μαγγανάς (2004), σελ. 2.

Το άρθρο 34 του ισχύοντος ελληνικού σωφρονιστικού κώδικα ορίζει στην παράγραφο 1 ότι «όλοι οι κρατούμενοι έχουν δικαίωμα στην εντός του καταστήματος εν γένει μόρφωση, άθληση, πολιτιστικές δραστηριότητες και δημιουργική απασχόληση». Το Συμβούλιο της Φυλακής αποφασίζει ύστερα από πρόταση του Κεντρικού Επιστημονικού Συμβουλίου Φυλακών ή εισήγηση του αρμοδίου φορέα για την οργάνωση μορφωτικών ή άλλων δραστηριοτήτων των κρατουμένων,¹⁴⁸ την τελική έγκριση των οποίων αποφασίζει ο Υπουργός Δικαιοσύνης. Για το σχεδιασμό και το συντονισμό αυτών των προγραμμάτων προβλέπεται από τη νομοθεσία ο διορισμός ενός Συμβούλου Εκπαίδευσης Κρατουμένων. Μέχρι τον διορισμό του, το έργο του ανατίθεται σε εξειδικευμένο προσωπικό του καταστήματος. Στο άρθρο 35 επίσης, αναφέρεται ότι «η εκπαίδευση των κρατουμένων αποβλέπει στην απόκτηση ή συμπλήρωση εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων, καθώς και στην επαγγελματική κατάρτισή τους». Ακόμη, ορίζεται ότι η πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι υποχρεωτική για τους νεαρούς κρατούμενους, ενώ ενθαρρύνονται οι ενήλικες αναλφάβητοι να παρακολουθήσουν μαθήματα στα μονοθέσια δημοτικά σχολεία ή να συμμετέχουν σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης ή επιμόρφωσης.¹⁴⁹ Οι νεαροί κρατούμενοι, εφόσον το επιθυμούν, φοιτούν στις λειτουργούσες εκπαιδευτικές μονάδες αρμοδιότητας του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο, Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης-Ι.Ε.Κ.) εντός των καταστημάτων κράτησης καθώς και στις αντίστοιχες που λειτουργούν εκτός, συμπεριλαμβανομένων και των Σχολών της Τριτοβάθμιας

---

¹⁴⁸ Ως αρμόδιοι φορείς θεωρούνται όσοι εμπλέκονται στην παροχή μορφωτικών, ψυχαγωγικών και άλλων δραστηριοτήτων των κρατουμένων, όπως είναι η Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, το Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας κ.ά.

¹⁴⁹ Μαργαρίτης, Παρασκευόπουλος (2000), σελ. 152-155.

Εκπαίδευσης, κάνοντας χρήση εκπαιδευτικών αδειών (άρθρο 58 του ΣΚ).¹⁵⁰ Ακόμη, μπορούν να γραφούν σε γυμνάσιο ή λύκειο της περιοχής, χωρίς την υποχρέωση παρακολούθησης μαθημάτων, και να προσέρχονται ως «κατ' ιδίαν ή κατ' οίκον διδαχθέντες» προκειμένου να λάβουν μέρος στις εξετάσεις (προαγωγικές και απολυτήριες) για την απόκτηση του οικείου τίτλου σπουδών. Προκειμένου να συμμετάσχουν στις εξετάσεις, οι έγκλειστοι προετοιμάζονται, εντός των καταστημάτων κράτησης, από μία ομάδα εθελοντών εκπαιδευτικών.¹⁵¹ Επίσης, μπορούν να συμμετέχουν σε προγράμματα εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης, δημιουργικής απασχόλησης και ψυχολογικής υποστήριξης που υλοποιούνται εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων.

Συγκεκριμένα λειτουργούν εκπαιδευτικές μονάδες αρμοδιότητας του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων στα παρακάτω καταστήματα κράτησης:¹⁵²

- α) Στο Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Νέων Αυλώνα (πρώην Σωφρονιστικό Κατάστημα Ανηλίκων-ΣΚΑ- Κορυδαλλού) :

---

¹⁵⁰ Μαργαρίτης, Παρασκευόπουλος (2000), σελ.173-174.

¹⁵¹ Πρόκειται για μία πρωτοβουλία που ξεκίνησε τον Νοέμβριο του 1994, από τον μαθηματικό Πέτρο Δαμιανό, ο οποίος πρότεινε στο Διοικητικό Συμβούλιο της Ένωσης Ιδιοκτητών Φροντιστηρίων τη δημιουργία μιας εθελοντικής μονάδας εκπαιδευτικών, με σκοπό τη βοήθεια στις σπουδές παιδιών των ιδρυμάτων που εποπτεύονταν από το Υπουργείο Δικαιοσύνης. Η ομάδα συγκροτήθηκε και το 1995 άρχισε τα μαθήματα στο Ίδρυμα Αγωγής Θήλεων Παπάγου. Το 1996 η δράση της ομάδας διευρύνθηκε και σε άλλα καταστήματα. Το 1997 ξεκίνησαν μαθήματα στο Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Αυλώνα για την προετοιμασία ενός μόνο μαθητή για τη συμμετοχή του στις πανελλήνιες εξετάσεις. Τα έτη 1998 και 1999 ο αριθμός των μαθητών, που προετοιμάστηκαν για εξετάσεις Γυμνασίου και Λυκείου, αυξήθηκε στους 11 και 23 αντίστοιχα. Μετά το 2000, οπότε λειτούργησε Γυμνάσιο στο εν λόγω κατάστημα, και ως το 2003 που λειτούργησε και Λύκειο, συνεχίστηκε η παροχή μαθημάτων σε όσους επιθυμούσαν τη συμμετοχή τους στις εξετάσεις του Λυκείου (προαγωγικές και απολυτήριες). Η ενημέρωσή μου για τη δράση της εν λόγω ομάδας και γενικότερα για τη λειτουργία των σχολείων μέσα στα καταστήματα κράτησης έγινε από τον κύριο Πέτρο Δαμιανό, σε τηλεφωνική επικοινωνία που είχα μαζί του, την 19-01-07, και τον ευχαριστώ πολύ για το ενδιαφέρον του. Περισσότερα στο URL: gym-par-avlon.att.sch.gr. Επίσης, βλ. Μαγγανά (2004), σελ. 6.

¹⁵² Έγγραφο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Γενική Διεύθυνση Σωφρονιστικής Πολιτικής, Διεύθυνση Πρόληψης Εγκληματικότητας και Σωφρονιστικής Αγωγής Ανηλίκων, Τμήμα Β2, 27-12-2005, που η κα Πέππα αρμόδια υπάλληλος του Υπουργείου, είχε την καλοσύνη να μου δώσει.

Δημοτικό Σχολείο (το οποίο λειτουργούσε ήδη από το 1960 στο ΣΚΑ Κορυδαλλού και μετεστεγάστηκε στον Αυλώνα στα μέσα περίπου του 1998, όπου μεταφέρθηκε και η έδρα του ΣΚΑ Κορυδαλλού με την 26248/1998 απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης), Γυμνάσιο από το 2000 και Λύκειο (Α΄, Β΄ και Γ΄ τάξεις Ενιαίου Λυκείου Προσαρτημένες στο Γυμνάσιο) από το 2003,

β) στο Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Νέων Βόλου :

Γυμνασιακό Παράρτημα του 6ου Γυμνασίου Βόλου από το 2002,

γ) στο Αγροτικό Σωφρονιστικό Κατάστημα Ανηλίκων Κασσαβέτειας :

Δημοτικό Σχολείο από το 1985,

δ) στο Ίδρυμα Αγωγής Ανηλίκων Αρρένων Βόλου:

Δημοτικό σχολείο από το 1973,

ε) στη Δικαστική Φυλακή Κομοτηνής:

για το ακαδημαϊκό έτος 2006-2007, πρωτολειτουργεί δημοτικό σχολείο με 17 μαθητές.¹⁵³

Όλες οι παραπάνω σχολικές μονάδες ανήκουν στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και οι φοιτούντες σε αυτές λαμβάνουν απολυτηρίους τίτλους σπουδών, στους οποίους δεν αναγράφεται ότι αποκτήθηκαν σε καταστήματα κράτησης.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της λειτουργίας των συγκεκριμένων σχολείων αποτελεί η μεγάλη κινητικότητα στη συμμετοχή των μαθητών. Πολλοί είναι εκείνοι που αποφυλακίζονται πριν την ολοκλήρωση της σχολικής χρονιάς, ενώ αρκετοί είναι και όσοι ξεκινούν την παρακολούθηση των μαθημάτων κατά

---

¹⁵³ Η πληροφορία μου δόθηκε από την κυρία Βασιλείου, Διευθύντρια του τμήματος Επαγγελματικής Κατάρτισης, Οργάνωσης Εργασίας Κρατουμένων και Κοινωνικής Ένταξης Αποφυλακιστέων της Γενικής Διεύθυνσης Σωφρονιστικής Πολιτικής, Διεύθυνση Σωφρονιστικής Αγωγής Ενηλίκων του Υπουργείου Δικαιοσύνης, την οποία ευχαριστώ θερμά για την πολύτιμη βοήθεια της.

τη διάρκεια του σχολικού έτους, με την είσοδό τους στο συγκεκριμένο κατάστημα κράτησης. Επίσης, πρόβλημα δημιουργεί η ελλιπής παρακολούθηση ορισμένων μαθητών λόγω της χρήσης ουσιών πριν τον εγκλεισμό τους, της μακρόχρονης αποχής από το σχολείο πριν την εισαγωγή τους, της συναισθηματικής τους αστάθειας πριν και μετά τη δίκη ή από ολιγοήμερες άδειες. Το μεγαλύτερο πάντως πρόβλημα είναι αυτό της χαμηλής εκτίμησης των μαθητών, γεγονός που καθιστά επιτακτική ανάγκη την ύπαρξη ψυχολόγων στα καταστήματα κράτησης.¹⁵⁴

2.2. Επαγγελματική κατάρτιση των κρατουμένων. Η Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων (πρώην Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης)

Τα έτη 2000 έως 2006, που αποτελούν το διάστημα διερεύνησης των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης για την παρούσα εργασία, υλοποιήθηκαν επίσης, προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, δημιουργικής απασχόλησης, ψυχοκοινωνικής στήριξης κ.ά.

Τα ακαδημαϊκά έτη 2004-2005 και 2005-2006, λειτούργησε στο Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Νέων Αυλώνα, τμήμα Ι.Ε.Κ. (από το Ι.Ε.Κ. Αχαρνών) ειδικότητας «Βοηθού Μαγειρικής Τέχνης», χρηματοδοτούμενο από τον Οργανισμό Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (Ο.Ε.Ε.Κ.) του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, με τη συμμετοχή δέκα ατόμων ανά έτος.

---

¹⁵⁴ Τα προβλήματα αυτά αναφέρονται στην ιστοσελίδα URL: gym-par-avlon.att.sch.gr των σχολείων του Ειδικού Καταστήματος Κράτησης Νέων Αυλώνα, η οποία αποτελεί ένα από τα επιτεύγματά του, μαζί με την έκδοση σχολικής εφημερίδας και περιοδικού, τις θεατρικές και αθλητικές δραστηριότητες, την επικοινωνία με άλλα σχολεία καθώς και την εκπροσώπηση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση Εκπαιδευτικών στις φυλακές (European Prison Education Association). Επιπλέον, την ανάγκη ύπαρξης ψυχολόγων στα σωφρονιστικά καταστήματα διατύπωσε και ο κύριος Πέτρος Δαμιανός στην τηλεφωνική επικοινωνία μας.

Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια, υλοποιήθηκαν στα σωφρονιστικά καταστήματα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, τα περισσότερα συγχρηματοδοτούμενα από την Ευρωπαϊκή Ένωση σε ποσοστό 75% και 25% από το ελληνικό κράτος. Μέχρι το τέλος του 2003, είχαν υλοποιηθεί 71 προγράμματα, στα οποία συμμετείχαν πάνω από 1000 κρατούμενοι, από 20 καταστήματα κράτησης. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Καταπολέμηση του Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας», συγχρηματοδοτούμενο από την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 2000, υλοποιήθηκαν δεκατρία (13) επιδοτούμενα προγράμματα κατάρτισης, σε ένδεκα καταστήματα (11), με τη συμμετοχή 195 κρατουμένων, και το 2001, δύο (2) σε ισάριθμα καταστήματα, με τη συμμετοχή 30 εγκλείστων. Η διάρκεια των εν λόγω προγραμμάτων κυμαινόταν από 400 έως 700 ώρες και είχαν ως αντικείμενο την εκμάθηση ηλεκτρονικών υπολογιστών, σχεδίασης ετοίμου ενδύματος, μαγειρικής τέχνης, ξυλουργικής και ξυλογλυπτικής, κεραμικής, χειροποίητου κοσμήματος. Η υλοποίησή τους πραγματοποιήθηκε από ιδιωτικούς φορείς κυρίως, όπως επίσης και το Κέντρο Επαγγελματικής Κατάρτισης (Κ.Ε.Κ.) της Νομαρχιακής Επιτροπής Λαϊκής Επιμόρφωσης (Ν.Ε.Λ.Ε.) της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αργολίδας και από τη Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης. Το έτος 2003 υλοποιήθηκαν επτά (7) επιδοτούμενα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης με φορέα υλοποίησης την τοπική αυτοδιοίκηση και τη συμμετοχή 60 κρατουμένων, σε παρόμοια αντικείμενα κατάρτισης. Από το 2003 ως σήμερα δεν έχουν υλοποιηθεί αντίστοιχα προγράμματα, ενώ αναμένεται η έναρξη ήδη εγκεκριμένων προγραμμάτων κατάρτισης, σε διάφορα σωφρονιστικά καταστήματα, κατά τη διάρκεια του έτους 2007. Τα προγράμματα ανήκουν

στις δράσεις του Επιχειρησιακού Προγράμματος του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση» και συγκεκριμένα στις «Ολοκληρωμένες Παρεμβάσεις υπέρ ειδικών μειονεκτουσών ομάδων», συγχρηματοδοτούμενο 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και 25% από Εθνικούς πόρους.¹⁵⁵

Η Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Γ.Γ.Ε.Ε.),¹⁵⁶ πρώην Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης (Γ.Γ.Λ.Ε.), ανήκει στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και σε συνεργασία με το Υπουργείο Δικαιοσύνης υλοποιεί προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης στα καταστήματα κράτησης από το 1988 ως Γ.Γ.Λ.Ε. και από το 2001 ως Γ.Γ.Ε.Ε.¹⁵⁷ Με κοινή απόφαση των Γενικών Γραμματέων του Υπουργείου Δικαιοσύνης και της Γ.Γ.Λ.Ε., το 1988, αποφασίστηκε η υλοποίηση προγραμμάτων Λαϊκής Επιμόρφωσης σε όλες τις φυλακές της χώρας, με τη λειτουργία τμημάτων μάθησης και την ανάπτυξη διαφόρων δραστηριοτήτων, μέσα από τμήματα προκατάρτισης και κατάρτισης σε τομείς ξυλογλυπτικής, αγγειοπλαστικής, χειροποίητου κοσμήματος κ.ά.¹⁵⁸

Όσον αφορά τη δράση της Γ.Γ.Ε.Ε. εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων, αυτή υλοποιείται σήμερα, κυρίως, μέσα από τη δομή των Κέντρων Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Κ.Ε.Ε.), η οποία υποστηρίζεται από το Ινστιτούτο

---

¹⁵⁵ Έγγραφο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Γενική Διεύθυνση Σωφρονιστικής Πολιτικής, Διεύθυνση Σωφρονιστικής Αγωγής Ενηλίκων, Τμήμα Επαγγελματικής Κατάρτισης Οργάνωσης Εργασίας Κρατουμένων και Κοινωνικής Ένταξης Αποφυλακισομένων, με ημερομηνία 15-03-2004 το οποίο, μαζί με κάποιες προσωπικές σημειώσεις, μου κοινοποίησε η Διευθύντρια του τμήματος, η κα Βασιλείου, την οποία ευχαριστώ θερμά.

¹⁵⁶ Μέσα από τη δομή των Κέντρων Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Κ.Ε.Ε.) που υποστηρίζεται από το Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Ι.Δ.Ε.Ε.) της Γενικής Γραμματείας Εκπαίδευσης Ενηλίκων.

¹⁵⁷ Ν. 2909/2001 (ΦΕΚ 90/τ. Α' /2-5-2001) «Μετονομασία της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης (Γ.Γ.Λ.Ε.) σε Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Γ.Γ.Ε.Ε.)».

¹⁵⁸ Μαγγανάς (2004), σελ. 4. Στατιστικά στοιχεία για τη δράση της Γ.Γ.Λ.Ε. μέσα στις φυλακές, δεν μου δόθηκαν, με το αιτιολογικό ότι η δομή έχει αλλάξει και ότι υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία μόνο για τη δράση της, ως Γ.Γ.Ε.Ε μέσω των Κ.Ε.Ε., από το 2003.

Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Ι.Δ.Ε.Ε.) της Γενικής Γραμματείας Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Στοιχεία για τη δράση της Γ.Γ.Ε.Ε. μου δόθηκαν από το 2003 και μετά, διότι τότε ιδρύθηκαν τα πρώτα Κ.Ε.Ε. Συγκεκριμένα το ακαδημαϊκό έτος 2003-2004, υλοποιήθηκαν 171 προγράμματα, με μέσο όρο επωφελουμένων 2.000 περίπου, το 2004-2005, 218 με μέσο όρο επωφελουμένων 2.500, ενώ το 2005-2006 υλοποιήθηκαν 253 προγράμματα με 3.000 περίπου συμμετέχοντες.¹⁵⁹ Βλέπουμε λοιπόν μια αύξηση 16-27% των προγραμμάτων και 20-25% των επωφελουμένων. Πρόκειται κυρίως για προγράμματα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και ακολουθούν άλλα μαθηματικών, πληροφορικής, ψυχικής και σωματικής υγείας, πολιτιστικά καθώς και ξένων γλωσσών. Επίσης, λειτουργούν ομάδες συμβουλευτικής στήριξης κρατουμένων, τις οποίες μπορούν να παρακολουθήσουν μόνο όσοι συμμετέχουν σε εκπαιδευτικά προγράμματα. Τα παραπάνω προγράμματα εντάσσονται στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. ΙΙ) του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Μέτρο 1.1, Ενέργεια 1.1.2) και επιδοτείται από την ΕΕ σε ποσοστό 75%.

Μια άλλη δυνατότητα που παρέχεται στους κρατουμένους από τα Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων, είναι η απόκτηση απολυτηρίου Δημοτικού σχολείου, μέσα από το πρόγραμμα «Προετοιμασία ενηλίκων κρατουμένων για τις εξετάσεις απόκτησης απολυτηρίου Δημοτικού Ι και ΙΙ», διάρκειας 225 και 200 ωρών αντίστοιχα. Τις εξετάσεις διοργανώνει το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και ως σήμερα 124 κρατούμενοι έλαβαν απολυτήριο Δημοτικού Σχολείου, μέσα από αυτήν τη διαδικασία. Ωστόσο, αν και υπάρχει

---

¹⁵⁹ Αν και τα τμήματα είναι δεκαπέντε ατόμων, ο μέσος όρος όσων τα παρακολουθεί τελικά, είναι ένδεκα ή δώδεκα ατόμων.

η δυνατότητα λειτουργίας τέτοιων προγραμμάτων σε όλα τα καταστήματα εγκλεισμού, το πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε μόνο στη Δικαστική Φυλακή Τρίπολης, κατά τα ακαδημαϊκά έτη 2004-2005 και 2005- 2006, και σχεδόν όσοι συμμετείχαν έλαβαν τον αντίστοιχο τίτλο σπουδών.¹⁶⁰ Επιπλέον, στις φυλακές Διαβατών, Λάρισας και Κορυδαλλού λειτουργούν ισάριθμα *σχολεία δεύτερης ευκαιρίας*. Πρόκειται για ένα ευέλικτο καινοτομικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, συγχρηματοδοτούμενο από την Ευρωπαϊκή Ένωση, το οποίο στοχεύει στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού των ατόμων που δεν διαθέτουν τα απαραίτητα προσόντα και δεξιότητες ώστε να ανταποκριθούν στις σύγχρονες ανάγκες της αγοράς εργασίας. Με το πρόγραμμα αυτό παρέχεται η δυνατότητα σε άτομα ηλικίας 18 ετών και άνω, που δεν έχουν ολοκληρώσει την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση, να αποκτήσουν απολυτήριο Γυμνασίου και να ενταχθούν ομαλά στην κοινωνική, οικονομική και επαγγελματική ζωή.¹⁶¹

Επίσης, η Γ.Γ.Ε.Ε. μέσω των Νομαρχιακών Επιτροπών Λαϊκής Επιμόρφωσης (Ν.Ε.Λ.Ε.), υλοποιεί προγράμματα κατάρτισης, σεμινάρια αλφαριθμητισμού, γραμματικού αριθμητισμού και δημιουργικής απασχόλησης στα σωφρονιστικά καταστήματα της χώρας. Οι Ν.Ε.Λ.Ε. είναι φορείς υλοποίησης επιμορφωτικών προγραμμάτων της Γ.Γ.Ε.Ε., και αποτελούν αυτοτελείς δημόσιες υπηρεσίες της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης.

Προγράμματα κατάρτισης, δημιουργικής απασχόλησης και ψυχοκοινωνικής στήριξης υλοποιούνται και από την Οργάνωση Υποστήριξης Νέων ΑΡΣΙΣ.

---

¹⁶⁰ Πρόκειται για στοιχεία που μου δόθηκαν προφορικά από την κα Ελένη Ρηγούτσου Θεματική Υπεύθυνη για τα προγράμματα των φυλακών των Κ.Ε.Ε., την οποία ευχαριστώ πολύ. Σε σχέση με τα προγράμματα της προετοιμασίας των κρατουμένων για τις εξετάσεις απόκτησης απολυτηρίου Δημοτικού, μου μεταφέρθηκε ως λόγος της μη ευρείας λειτουργίας τους, η απροθυμία των κρατουμένων να συμμετέχουν σε τέτοια προγράμματα.

¹⁶¹ URL: www.ideke.edu.gr/sde.asp (Ημερομηνία ενημέρωσης: 01-12-2006).

Οικονομική και ψυχολογική υποστήριξη παρέχουν ο Ερυθρός Σταυρός και ορισμένες ομάδες εθελοντών, όπως συνταξιούχοι επιστήμονες, το Κέντρο Κοινωνικής Πολιτικής του Δήμου Κηφισιάς, ο σύλλογος συμπαράστασης άπορων κρατουμένων ΟΝΗΣΙΜΟΣ. Επίσης, τα τελευταία χρόνια, παρέχεται στους ανήλικους κρατουμένους νομική στήριξη από εθελοντές δικηγόρους και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και ψυχιατρική βοήθεια από τους Γιατρούς του Κόσμου. Επίσης το Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕ.Θ.Ε.Α., πραγματοποιεί προγράμματα αυτοβοήθειας και ενημέρωσης, επιχορηγούμενα από το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας.

Επιπλέον, στα καταστήματα κράτησης υλοποιούνται οργανωμένα προγράμματα μαζικού αθλητισμού, με τη συνεργασία της Γενικής Γραμματείας Αθλητισμού καθώς και Δημοτικών και Νομαρχιακών Αυτοδιοικήσεων.

2.3. Εργασία Κρατουμένων

Η εργασία και γενικότερα η απασχόληση θεωρείται από πολλούς εγκλείστους, ως ο καλλίτερος τρόπος για να αντέξει κανείς τη ζωή μέσα στα καταστήματα κράτησης, αλλά και για να μειώσει το χρόνο του εγκλεισμού.¹⁶² Επιπλέον, η εργασία θεωρείται ως μέσο κοινωνικής προσαρμογής, διότι προσφέρει τη δυνατότητα εκμάθησης ενός επαγγέλματος χρήσιμου και μετά την απόλυση από τη φυλακή.¹⁶³

---

¹⁶² Σε αυτό το συμπέρασμα κατέληξε η έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών με θέμα « Ο θεσμός της φυλακής στην Ελλάδα» που ξεκίνησε το 1983, όπου το 57% των κρατουμένων του συνόλου των φυλακών του δείγματος επιβεβαίωσαν τα παραπάνω. Αναλυτικότερα βλ. Ανδρίτσου κ.ά. (1988).

¹⁶³ Χάϊδου (2002), σελ. 44. Αν και στην έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (1988), η οποία αναφέρεται παραπάνω, οι περισσότεροι τρόφιμοι (58%) πιστεύουν πως η εργασία στη φυλακή δεν θα τους φανεί χρήσιμη μετά την αποφυλάκισή τους. Βλ. Ανδρίτσου κ.ά. (1988), σελ. 257. Ανάλογες απαντήσεις δόθηκαν και από την πλειοψηφία (12 στις 20) των γυναικών του δείγματος της έρευνας που διεξήχθει, το 1995, σε κρατούμενες γυναίκες. Βλ. Θανοπούλου, Φρονίμου, Τσιλιμιγκάκη (1997), σελ. 145.

Ο νέος Σωφρονιστικός Κώδικας 1999 ρυθμίζει το ζήτημα της εργασίας των κρατουμένων στο έκτο κεφάλαιο και διακηρύττει εξ αρχής ότι η εργασία ή η απασχόληση δεν έχει τιμωρητικό ή καταπιεστικό χαρακτήρα. Οι κρατούμενοι μπορούν να εργάζονται σε βοηθητικές εργασίες, για την εξυπηρέτηση λειτουργικών αναγκών των καταστημάτων κράτησης ή άλλων δημοσίων κτιρίων, σε αγροτικές ή βιοτεχνικές μονάδες εργασίας, και για δικό τους λογαριασμό ή έπειτα από παραγγελία του Δημοσίου ή του ευρύτερου δημοσίου τομέα καθώς και από ιδιώτη, ύστερα από συνεννόηση του εργοδότη με το Συμβούλιο της Φυλακής.¹⁶⁴

Τα τελευταία χρόνια λειτουργούν βιοτεχνικές και γεωργικές μονάδες στις τέσσερις αγροτικές φυλακές της Αγιάς, της Κασσάνδρας, της Τίρυνθας και της Κασσαβέτειας, μια βιοτεχνική μονάδα παραγωγής άρτου στην Κεντρική Αποθήκη Υλικού Φυλακών (Κ.Α.Υ.Φ.), επαγγελματικά εργαστήρια μηχανολογίας αυτοκινήτων, μηχανολογίας δίκυκλων, ξυλουργικής, ζωγραφικής, κεραμικής, υφαντουργείου, ταπητουργείου, βιβλιοδετείο κ.ά.¹⁶⁵

Η εργασία, όπως και η συμμετοχή σε προγράμματα κατάρτισης μετατρέπονται σε περισσότερες αναλογικά ημέρες ποινής, ανάλογα με το είδος της προσφερόμενης εργασίας, ώστε οι κρατούμενοι να τύχουν ευεργετικού υπολογισμού ημερών ποινής. Όμως, αν και η εργασία θεωρείται αμειβόμενη δεν καταβάλλεται μισθός και επιπλέον, οι θέσεις εργασίας είναι περιορισμένες, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να συμμετάσχουν όλοι οι

---

¹⁶⁴ Αλεξιάδης (2001), σελ.288-295.

¹⁶⁵ Έγγραφο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Γενική Διεύθυνση Σωφρονιστικής Πολιτικής, Διεύθυνση Σωφρονιστικής Αγωγής Ενηλίκων, Τμήμα Επαγγελματικής Κατάρτισης Οργάνωσης Εργασίας Κρατουμένων και Κοινωνικής Ένταξης Αποφυλακισομένων, με ημερομηνία 15-03-2004, Το Αγροτικό Σωφρονιστικό Κατάστημα Ανηλίκων Κασσαβέτειας φιλοξενεί και ενήλικες κρατούμενους, απασχολούμενους σε γεωργικές ή κτηνοτροφικές εργασίες. Βλ. Γεωργούλα (2001).

κρατούμενοι. Ακόμη δεν παρέχεται περαιτέρω ασφαλιστική κάλυψη των εργαζομένων, παρά μόνο για το κίνδυνο του ατυχήματος.¹⁶⁶

3. Μετασωφρονιστική μέριμνα

Η εκτέλεση της στέρησης της ελευθερίας ποινής που επιβλήθηκε με δικαστική απόφαση ή προφυλάκιση, που επιβλήθηκε με δικαστικό ένταλμα, παύει εάν:

- Ο υπόδικος-προσωρινά κρατούμενος απαλλαγεί με βούλευμα ή αθωωθεί με δικαστική απόφαση,
- επέλθει παύση της εκτέλεσης της ποινής,
- επέλθει εξάλειψη της ποινής,
- επέλθει αντικατάσταση της κλειστής με ανοικτή έκτιση της ποινής,
- ολοκληρωθεί η εκτέλεση της ποινής με την πάροδο του χρόνου της.¹⁶⁷

Σύμφωνα με το άρθρο 81 του ισχύοντος ΣΚ «η Πολιτεία οφείλει να μεριμνά έγκαιρα για την ομαλή επάνοδο και προσαρμογή του κρατουμένου, που πρόκειται να απολυθεί οριστικά, στο κοινωνικό, επαγγελματικό και οικογενειακό του περιβάλλον». Γι' αυτόν το σκοπό, το ίδιο άρθρο αναφέρει τη σύσταση, με προεδρικό διάταγμα, ενός νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου με τη μορφή Ιδρύματος μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και την ονομασία «ΕΠΑΝΟΔΟΣ», με σκοπό την επαγγελματική κατάρτιση και αποκατάσταση, την οικονομική συμπαράσταση και τη σταδιακή κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων. Επίσης, στο ίδιο άρθρο ορίζεται η συγκρότηση σε κάθε νομό μιας πενταμελούς «Επιτροπής Κοινωνικής Υποστήριξης» με απόφαση του οικείου Νομάρχη, για την παροχή νομικής και κοινωνικής υποστήριξης στους αποφυλακισθέντες. Στο άρθρο 82 ΣΚ προβλέπεται η δημιουργία, με

¹⁶⁶ Αλεξιάδης (2001), και Χάιδου (2002), σελ.57.

¹⁶⁷ Αλεξιάδη (2001), σελ. 371.

προεδρικό διάταγμα, ξενώνων υπαγόμενων στην ΕΠΑΝΟΔΟ, όπως επίσης, και η ίδρυση επιχειρήσεων ή μονάδων υπό την εποπτεία της Πολιτείας, στις οποίες θα προσλαμβάνονται κατά προτεραιότητα απολυθέντες κρατούμενοι. Αυτές οι επιχειρήσεις καθώς και η παροχή κινήτρων στους αποφυλακισμένους για τη δημιουργία της δικής τους επιχείρησης, θα προβλέπονται σε κοινή απόφαση των Υπουργών Δικαιοσύνης, Εθνικής Οικονομίας, Ανάπτυξης και Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων.¹⁶⁸ Ως σήμερα όμως, όλα τα παραπάνω μένουν ανενεργά, ενώ στη θεωρία έχουν ήδη εκφραστεί επιφυλάξεις για τα προβλήματα που θα προκύψουν από τη γραφειοκρατία, τις ελλείψεις της υποδομής και επιπλέον από τον κίνδυνο υποτροπής, λόγω του συγχρωτισμού πολλών απολυόμενων σε κοινούς χώρους. Επίσης, δεν θίγεται καθόλου η τύχη των Εταιριών Προστασίας Αποφυλακισμένων, οι πρώτες από τις οποίες ιδρύθηκαν το 1936.¹⁶⁹ Αυτές οι Εταιρείες τυπικά λειτουργούν στα κατά τόπους πρωτοδικεία, αρχικά υπό την εποπτεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης και τώρα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, με αποτέλεσμα η όποια δράση τους να έχει τελείως ατονήσει.¹⁷⁰ Παλαιότερα, λειτούργησαν στην Αθήνα και στον Πειραιά, ενώ υπολειπούν σε άλλες περιοχές όπου βρισκόταν κάποια φυλακή. Οι πρώην έγκλειστοι απευθύνονταν στην Εταιρεία, η οποία συνήθως κάλυπτε τα πρώτα έξοδα για το ταξίδι στον τόπο κατοικίας τους.¹⁷¹

Σύμφωνα με την έκθεση της διακομματικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για την κατάσταση στις ελληνικές φυλακές και τις δυνατότητες βελτίωσης του

---

¹⁶⁸ Μαργαρίτης, Παρασκευόπουλος (2000), σελ. 195-197.

¹⁶⁹ Όπως μου μεταφέρθηκε από αρμόδιους υπαλλήλους του Υπουργείου Δικαιοσύνης. Επίσης βλ. Γιοβάνογλου (2006), σελ.237-239 και 255.

¹⁷⁰ Δασκαλάκη κ.ά. (1996), σελ. 376-377

¹⁷¹ Βλ. όπ. π.

σωφρονιστικού συστήματος (Ιούλιος 1994),¹⁷² στην Ελλάδα η κρατική μέριμνα για τους αποφυλακιζόμενους είναι υποτυπώδης. Ειδικότερα, όταν κάποιος αποφυλακίζεται του δίδονται κάποια χρήματα που ενδεχομένως συγκέντρωσε ως εργαζόμενος στη φυλακή και σε ακραίες περιπτώσεις ίσως δοθούν και κάποια μικρά ποσά από το «Ταμείο Δωρεών Φιλόπτωχων». Το ύψος του ποσού δεν είναι συγκεκριμένο, διότι το εν λόγω ταμείο ενισχύεται μόνο από δωρεές ιδιωτών.¹⁷³

Μετά την αποφυλάκιση, προσπάθειες εξεύρεσης εργασίας και περίθαλψης παρέχονται από ελάχιστους ιδιωτικούς φορείς όπως ο Σύλλογος Συμπαραστάσης Κρατουμένων «ο ΟΝΗΣΙΜΟΣ» από το 1982 και η Κοινωνική Οργάνωση Υποστήριξης Νέων «ΑΡΣΙΣ», παρεμβαίνοντας σε χώρους εγκλεισμού από την ίδρυσή της το 1992, σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Βόλο, δουλεύοντας όμως με ένα μικρό αριθμό αποφυλακισμένων.

4. Προγράμματα και φορείς υλοποίησης τους μετά την αποφυλάκιση

Όσον αφορά την κρατική μέριμνα για την επαγγελματική κυρίως πορεία των αποφυλακισμένων, και με βάση τη γενικότερη πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, το Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας και ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (Ο.Α.Ε.Δ.) συνεχίζουν μέχρι σήμερα την εφαρμογή πολιτικών με στόχο την υποβοήθηση των πρώην κρατουμένων.

Συγκεκριμένα το Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, (μέχρι πρόσφατα Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων), συμμετέχει στο

---

¹⁷² Μαργαρίτης, Παρασκευόπουλος (2000), σελ. 320-323.

¹⁷³ Οι υπάλληλοι της Κοινωνικής Υπηρεσίας των φυλακών, εκτιμώντας την οικονομική κατάσταση του κρατούμενου τη στιγμή της αποφυλάκισής του, του δίδουν ένα μικρό ποσό, προκειμένου να καλύψει τα έξοδα της μετακίνησής του στον τόπο κατοικίας του.

επιχειρησιακό πρόγραμμα Equal και σε συνεργασία με τον Ο.Α.Ε.Δ. στο επιχειρησιακό πρόγραμμα Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση. Ειδικότερα:

4.1. Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας

α) Equal

Η *Equal*¹⁷⁴ αποτελεί εργαλείο της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση, χρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και στοχεύει στην πειραματική εφαρμογή και διάδοση νέων τρόπων καταπολέμησης των διακρίσεων και της ανισότητας στον τομέα της απασχόλησης.¹⁷⁵ Το πρόγραμμα περιλαμβάνει δύο κύκλους εφαρμογής (2001-2003 και 2004-2006) και είναι συγχρηματοδοτούμενο, κατά 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και 25% από εθνική συμμετοχή. Για τον δεύτερο κύκλο εφαρμογής έχει προβλεφθεί το ποσό των 80,2 εκατομμυρίων Ευρώ (80.226.015,00€).

Στους στόχους του προγράμματος είναι μια βελτίωση της απασχόλησης, μέσα από τη διευκόλυνση της πρόσβασης και επιστροφής στην αγορά εργασίας, των ομάδων που υφίστανται διακρίσεις (Μέτρο 1.1). Η προσέγγιση που υιοθετείται αφορά την αναβάθμιση όσων μηχανισμών είναι επιφορτισμένοι με την επαγγελματική ένταξη των λιγότερο ανταγωνιστικών ομάδων του πληθυσμού, την ενίσχυση των προσόντων τους, καθώς και τη βελτίωση της

---

¹⁷⁴ Κατάλογος έργων Β΄ κύκλου υλοποίησης (2004-2006) που εκδόθηκε από την Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης του Προγράμματος της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας EQUAL.

¹⁷⁵ Την περίοδο 2000-2006, η Ελλάδα ενισχύεται με σημαντικούς πόρους από τα Διαρθρωτικά Ταμεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Περιφερειακής Πολιτικής. Η στήριξη που παρέχει η Ευρωπαϊκή Ένωση στην Ελλάδα πραγματοποιείται μέσω α) του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης β) των Κοινοτικών Πρωτοβουλιών και γ) του Ταμείου Συνοχής. Οι τέσσερις κοινοτικές πρωτοβουλίες των Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών Ταμείων για το χρονικό διάστημα 2000 - 2006 είναι: EQUAL (ισότητα στην αγορά εργασίας), LEADER+ (αγροτική ανάπτυξη), URBAN II (αστική ανάπτυξη) και INTERREG III (διασυνοριακή, διακρατική, διαπεριφερειακή συνεργασία), URL: www.hellaskps.gr/Details2.asp?L1=12&L2=1

ζήτησης εργασίας, μέσω ειδικών προγραμμάτων τοποθέτησης σε απασχόληση. Στο μέτρο αυτό και στα πλαίσια του Α΄ κύκλου, υλοποιήθηκε ένα έργο με ομάδες αναφοράς φυλακισμένους και αποφυλακισμένους και τίτλο «Κοινωνία Εντάσσουσα» της Αναπτυξιακής σύμπραξης NEMESIS και συντονιστή εταίρο τον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών.¹⁷⁶ Η διάρκεια του προγράμματος ήταν 36 μήνες (1-2-02 ως 8-10-04) και οι νομοί εφαρμογής του ήταν η Αττική, η Θεσσαλονίκη και η Αχαΐα.

Το πρόγραμμα είχε ως στόχο την αναβάθμιση των δομών υποστήριξης της απασχόλησης μειονεκτουσών ομάδων, με προγράμματα μακροχρόνιας κατάρτισης, την ανάπτυξη δεξιοτήτων σε αντικείμενα της νέας οικονομίας, όπως επίσης, την ενίσχυση ειδικών προγραμμάτων για την τοποθέτηση σε θέση εργασίας και την ευαισθητοποίηση εργοδοτών και επαγγελματικών φορέων. Συνολικά το πρόγραμμα κατάρτισε 40 φυλακισμένους στην ηλεκτρονική τυπογραφία και στη χρήση Η/Υ, και 35 αποφυλακισμένους, ενώ 200 άτομα παρακολούθησαν τα προγράμματα συμβουλευτικής και υποστήριξης, τα οποία λειτούργησαν στο πλαίσιό του.¹⁷⁷

Ο Β΄ κύκλος δεν υλοποιεί συγκεκριμένο πρόγραμμα για τους αποφυλακισμένους, αλλά για τους χρήστες ναρκωτικών ουσιών. Ο προϋπολογισμός του ανέρχεται σε 1,22 εκατομμυρίων Ευρώ (1.220.000,00€).¹⁷⁸

β) Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση

---

¹⁷⁶ URL: www.equal-greece.gr/projectelements.asp?Ergonum=9

¹⁷⁷ Τα στοιχεία αυτά είχε την ευγενή καλοσύνη να μου τα παραχωρήσει η κα Άννα Πάνου, η οποία ήταν αρμόδια για τον έλεγχο της συνολικότερης πορείας του συγκεκριμένου προγράμματος, ως υπάλληλος της Ειδικής Υπηρεσίας Διαχείρισης του Κοινοτικού Προγράμματος Equal. Ορισμένα στοιχεία αναφέρονται επίσης στο άρθρο του Παξινού (2005).

¹⁷⁸ Φυλλάδιο της Ειδικής Υπηρεσίας Εφαρμογής Συγχρηματοδοτούμενων Ενεργειών από το ΕΚΤ, 3^η έκδοση, Μάρτιος 2006.

Οι στρατηγικές προτεραιότητες του επιχειρησιακού προγράμματος *Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση* για την περίοδο 2000-2003 και 2003-2006 αφορούν την ανάπτυξη των ανθρωπίνων πόρων και των πολιτικών της αγοράς εργασίας, τα οποία χαράσσονται σύμφωνα με τα πεδία του κανονισμού που θέτει το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (Ε.Κ.Τ.).¹⁷⁹ Η χρηματοδότηση των προγραμμάτων καλύπτεται κατά 75% από Κοινοτικούς και 25% από Εθνικούς πόρους και στα πλαίσια του υλοποιούνται:

I) Ενέργειες κατάρτισης ανέργων: Αφορούν τον γενικό πληθυσμό, αλλά ωφελούμενοι μπορεί να είναι σε ποσοστό 10% και άτομα που προέρχονται από ευπαθείς ομάδες πληθυσμού μεταξύ των οποίων και αποφυλακισμένοι, λαμβάνοντας προσαυξημένο εκπαιδευτικό επίδομα (Μέτρο 3, Άξονας προτεραιότητας 1) και υλοποιούνται σε συνεργασία με τον Ο.Α.Ε.Δ.¹⁸⁰

II) Ολοκληρωμένες Παρεμβάσεις υπέρ Ειδικών Μειονεκτουσών Ομάδων (Φυλακισμένοι, Μακροχρόνια Άνεργοι άνω των 45 ετών, Οροθετικοί) οι οποίες συνδυάζουν την κατάρτιση και την παροχή Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών. Για το 2006 και 2007 έχει εγκριθεί προϋπολογισμός 15,7 εκατομμυρίων ευρώ (15.700.000,00€), εκ των οποίων 3,9 εκατ. ευρώ (3.900.000,00€) αφορούν φυλακισμένους, και αφορούν συνολικά 2.130 ωφελούμενους.¹⁸¹ Ενδεικτικά, αναφέρουμε ορισμένα από τα αντικείμενα των εγκριθέντων προγραμμάτων κατάρτισης για τους φυλακισμένους όπως:

---

¹⁷⁹ Υλοποίηση Έργων 2006-2007, Φυλλάδιο της Ειδικής Υπηρεσίας Εφαρμογής Συγχρηματοδοτούμενων Ενεργειών από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο.

¹⁸⁰ Σχετικά με τον συνολικό αριθμό αποφυλακισθέντων, που συμμετείχαν στα συγκεκριμένα προγράμματα, ήταν αδύνατο να εντοπισθεί, διότι δεν κρατούνται τέτοια στοιχεία, όπως με ενημέρωσαν υπάλληλοι της ΕΥΕ. Για το συγκεκριμένο πρόγραμμα βλ. ακόμη σελ. 82-83 της παρούσας εργασίας.

¹⁸¹ Ωφελούμενοι μπορεί να είναι, μεταξύ άλλων, άτομα με αναπηρίες, με ψυχικές ασθένειες, παλιννοστούντες, μετανάστες, φυλακισμένοι, αποφυλακισμένοι, ανήλικοι παραβάτες, Τσιγγάνοι-Πομάκοι, οροθετικοί.

χτίστες, ξυλουργοί, αρτοποιοί, σφαγείς, μηχανικοί αυτοκινήτων, ηλεκτρολόγοι εγκαταστάσεων, υδραυλικοί, χειριστές ηλεκτρονικού υπολογιστή κ.ά.¹⁸²

III) Συνοδευτικές Υποστηρικτικές Υπηρεσίες (Σ.Υ.Υ.) που αφορούν φυλακισμένους και αποφυλακισθέντες ανέργους, οι οποίες επιδιώκουν την ενδυνάμωση και εμπύχωση του ατόμου, την προετοιμασία για την ένταξή του στην αγορά εργασίας, καθώς και την ευαισθητοποίηση των εργοδοτών και του κοινωνικού συνόλου. Στόχος είναι, μετά την ολοκλήρωση της παροχής των συνοδευτικών υποστηρικτικών υπηρεσιών, να ενταχθούν τα άτομα σε μία ή περισσότερες παρεμβάσεις που προβλέπονται στο πλαίσιο των ενεργειών απασχόλησης (προκατάρτιση, κατάρτιση, απόκτηση εργασιακής εμπειρίας καθώς και στο πλαίσιο του Μέτρου 2.2 σε πρόγραμμα επιχορήγησης εργοδοτών ή επιχορήγησης νέων ελεύθερων επαγγελματιών).¹⁸³

Στα έτη 2000-2003 (Α΄ κύκλος) επωφελήθηκαν συνολικά:

Κατηγορία ωφελουμένων	Αριθμός ωφελουμένων
Φυλακισμένοι	509
Αποφυλακισμένοι	20
Ανήλικοι Παραβάτες	257
Πρώην Χρήστες	950
Σύνολο	1736

¹⁸² Προκήρυξη «Ολοκληρωμένες Παρεμβάσεις υπέρ Ειδικών Μειονεκτούντων Ομάδων. Φυλακισμένοι, Μακροχρόνια Άνεργοι άνω των 45 ετών, οροθετικοί», Ειδική Υπηρεσία Εφαρμογής συγχρηματοδοτούμενων ενεργειών από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, σελ. 32-35.

¹⁸³ Πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος για την υλοποίηση σχεδίων δράσης προώθησης της κοινωνικής ενσωμάτωσης (β΄ κύκλος 2004-2006), Ειδική Υπηρεσία Εφαρμογής.

Με συνολικό κόστος περίπου 17,6 εκατομμύρια ευρώ (17.603.000,00€).¹⁸⁴

Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο βαθμό που τα προγράμματα αυτά αφορούν ανέργους, υλοποιούνται σε συνεργασία με τον Ο.Α.Ε.Δ.

4.2. Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (Ο.Α.Ε.Δ.)

Ο αποφυλακισμένος, εφόσον προσέλθει στα γραφεία του Ο.Α.Ε.Δ.¹⁸⁵ για εγγραφή στα μητρώα ανέργων, μπορεί να λάβει, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις,¹⁸⁶ για τρεις μήνες μετά την αποφυλάκισή του, ένα έκτακτο βοήθημα ύψους 186,75€ το μήνα. Επιπλέον, μέσα από τη διαδικασία της εξατομικευμένης προσέγγισης του από τον εργασιακό σύμβουλο ή τον αρμόδιο υπάλληλο, θα ενημερωθεί για τα προγράμματα που υλοποιούνται καθώς και τις προϋποθέσεις συμμετοχής σε αυτά, προκειμένου να καταρτισθεί, με τη σύμφωνη γνώμη του ενδιαφερομένου, ένα ατομικό σχέδιο δράσης και στη συνέχεια να γίνει η παραπομπή του σε μία δράση κατάρτισης ή απασχόλησης.

Τα προγράμματα του Ο.Α.Ε.Δ. υλοποιούνται από το 1984 και αναπτύσσονται είτε ως δράσεις Εθνικής Πολιτικής, με χρηματοδότηση από τον κρατικό προϋπολογισμό και τον προϋπολογισμό του Ο.Α.Ε.Δ. και για τον λόγο αυτό ονομάζονται Προγράμματα Εθνικής Πολιτικής, είτε στο πλαίσιο των προβλεπόμενων μέτρων του Ε.Κ.Τ ή άλλων Κοινοτικών Πρωτοβουλιών,

---

¹⁸⁴ Τα στοιχεία μου δόθηκαν από την κα Ιφιγένεια Κωνσταντή, υπάλληλο της Ειδικής Υπηρεσίας Εφαρμογής που ασχολείται με το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση», την οποία ευχαριστώ θερμά.

¹⁸⁵ Πρόκειται για Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου που ανήκει στο Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας.

¹⁸⁶ Προκειμένου να γραφεί άνεργος και να λάβει το βοήθημα θα πρέπει, μεταξύ άλλων, να μην είναι ασφαλισμένος στον Ο.Γ.Α. (Οργανισμός Γεωργικής Ασφάλισης), να μην έχει επιχείρηση στο όνομά του, το οικογενειακό του εισόδημα να μην ξεπερνάει για το έτος 2006 τα 7963,70€ (ποσό που προσαυξάνεται κατά 100 χιλ. δραχμές- 293,47 Ευρώ- το χρόνο) και να έχει θετική εισήγηση για τη λήψη του βοηθήματος από τον κοινωνικό λειτουργό ή το διευθυντή της φυλακής, βλ. έγγραφο της Διεύθυνσης Ασφάλισης της Διοίκησης του Ο.Α.Ε.Δ. με αριθμό πρωτοκόλλου 113920/16-5-1989.

προβλέποντας ευνοϊκότερους όρους από τα αντίστοιχα των κοινών ανέργων, όπως: μεγαλύτερα ποσά και διάρκεια επιδότησης, ειδικά μέτρα για την προσαρμογή των ατόμων στον εργασιακό χώρο, καθώς και Συνοδευτικές Υποστηρικτικές Υπηρεσίες προς τα άτομα των Ευπαθών Κοινωνικών Ομάδων (Ε.Κ.Ο.). Επειδή, οι προϋποθέσεις και η διάρκεια των προγραμμάτων, όπως επίσης και τα ποσά επιχορήγησης διαφοροποιούνται ανά συγκεκριμένο πρόγραμμα, θα γίνει ενδεικτική αναφορά των προγραμμάτων που ήταν σε ισχύ τα έτη 2005 και 2006.

Συγκεκριμένα, για τους αποφυλακισμένους υλοποιήθηκαν κατά τα έτη 2005 και 2006, προγράμματα Επιδότησης Νέων Θέσεων Εργασίας (Ν.Θ.Ε.) και Νέων Ελευθέρων Επαγγελματιών (Ν.Ε.Ε.), Εθνικής Πολιτικής. Παράλληλα υλοποιήθηκαν προγράμματα συγχρηματοδοτούμενα από την ΕΕ.

Ι) Ειδικότερα ως προς τα προγράμματα **Εθνικής Πολιτικής**:¹⁸⁷

α) Πρόγραμμα επιδότησης εργοδοτών για τη δημιουργία *Νέων Θέσεων*

Εργασίας με στόχο την πρόσληψη 200 αποφυλακισμένων ατόμων (ηλικίας 18-64 ετών) για διάστημα 36 μηνών. Το ύψος της επιχορήγησης για τον εργοδότη είναι 25€ για κάθε ημέρα απασχόλησης του ατόμου (σε περίπτωση πλήρους απασχόλησης), προσαυξανόμενη κατά 1,50€ εάν το άτομο είναι γυναίκα, ενώ σε περίπτωση μερικής απασχόλησης μειώνεται στο ποσό των 15€. Επίσης, για πλήρη Απασχόληση με σύμβαση Ορισμένου Χρόνου σε επιχειρήσεις που λειτουργούν σε εποχιακή βάση (τουριστικές κ.ά.), η επιχορήγηση του εργοδότη είναι 25€ για κάθε ημέρα απασχόλησης του ατόμου, για διάστημα τεσσάρων έως εννέα μηνών.

---

¹⁸⁷ Βλ. το με αριθμό πρωτοκόλλου Β113861/ 21-4-05 έγγραφο της Υπηρεσίας Ειδικών Κοινωνικών ομάδων της Διοίκησης του Ο.Α.Ε.Δ. (200295/20-4-05 κοινή Υπουργική Απόφαση των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας)

Ακόμη, ορίζεται το πρώτο τρίμηνο από την πρόσληψη του ατόμου ως Περίοδος Προσαρμογής. Στο διάστημα αυτό ο εργοδότης υποχρεούται να εκπαιδεύσει το άτομο στο αντικείμενο απασχόλησής του και να το βοηθήσει να ενταχθεί ομαλά στην παραγωγική διαδικασία. Γι' αυτές τις ενέργειες ο εργοδότης λαμβάνει συνολικά το ποσό των τριακοσίων (300) Ευρώ.

β) Πρόγραμμα Επιχορήγησης *Νέων Ελευθέρων Επαγγελματιών*, διάρκειας δύο ετών για 150 αποφυλακισθέντες, οι οποίοι επιθυμούν να δημιουργήσουν τη δική τους επιχείρηση. Το ποσό επιδότησης ανέρχεται στα 16.600 Ευρώ (18.100 Ευρώ για τις γυναίκες ή για τα άτομα άνω των 45 ετών), από το οποίο 5.000,00 Ευρώ προκαταβάλλονται με την υποβολή της αίτησης του ατόμου για ένταξη στο πρόγραμμα, ενώ το υπόλοιπο ποσό καταβάλλεται σε τέσσερις εξαμηνιαίες δόσεις.

Προκειμένου κάποιος αποφυλακισμένος να έχει τη δυνατότητα ένταξης στα παραπάνω προγράμματα, θα πρέπει να έχει αποφυλακιστεί μετά την 1-1-1999 και να διαθέτει θετική Εισαγωγική Έκθεση της Κοινωνικής Υπηρεσίας ή του Διευθυντή του Σωφρονιστικού καταστήματος ότι το άτομο έχει ανάγκη κοινωνικο-οικονομικής στήριξης και να προτείνεται η συμμετοχή του στα εν λόγω προγράμματα.

Συνολικά, στα προγράμματα Ν.Ε.Ε. και Ν.Θ.Ε. Εθνικής Πολιτικής έχουν γίνει οι ακόλουθες υπαγωγές:¹⁸⁸

---

¹⁸⁸ Το πρόγραμμα έληξε τον Οκτώβριο του 2006 και τα στοιχεία που αναφέρω μου δόθηκαν από την κυρία Μαίρη Δεληβοριά, υπάλληλο της Υπηρεσίας των Ευπαθών Κοινωνικών Ομάδων της Διοίκησης του Ο.Α.Ε.Δ., την οποία ευχαριστώ θερμά. Στατιστικά στοιχεία για τα έτη 1993 ως 2004 αναφέρονται και στο με αριθμό πρωτοκόλλου Β113861/ 21-4-05 έγγραφο της Υπηρεσίας Ειδικών Κοινωνικών ομάδων, της Διοίκησης του Ο.Α.Ε.Δ., σελ. 17. Ωστόσο, τα στοιχεία που μου δόθηκαν από την αρμόδια υπάλληλο, διαφοροποιούνται εν μέρει από εκείνα που αναφέρονται στο παραπάνω έγγραφο. Αυτό συμβαίνει επειδή, πολλές φορές, κατά τη διάρκεια της υλοποίησής τους, τα προγράμματα διακόπτονται, λόγω παραβάσεων των όρων

Πρόγραμμα Ν.Ε.Ε.

ΕΤΟΣ	ΝΕΕ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΚΕΚΡΙΜΕΝΩΝ ΘΕΣΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΥΠΑΓΩΓΩΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΓΚΕΚΡΙΜΕΝΩΝ ΘΕΣΕΩΝ
1999	65	150	43,40%
2000	248	130	ΥΠΕΡΚΑΛΥΨΗ ΘΕΣΕΩΝ
2001	75	150	50%
2002	35	150	23,33%
2003	116	180	64,44%
2004	37	180	20,56%
2005 & 2006 ισχύει το ίδιο πρόγραμμα	55	180	30,56%
ΣΥΝΟΛΟ	631	1.120	56,34%

Πρόγραμμα Ν.Θ.Ε.

ΕΤΟΣ	ΝΘΕ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΚΕΚΡΙΜΕΝΩΝ ΘΕΣΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΥΠΑΓΩΓΩΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΓΚΕΚΡΙΜΕΝΩΝ ΘΕΣΕΩΝ
1999	100	100	100%
2000	202	100	ΥΠΕΡΚΑΛΥΨΗ ΘΕΣΕΩΝ
2001	73	100	73%
2002	45	180	25%
2003	112	180	62,22%
2004	14	180	7,78%
2005 & 2006 ισχύει το ίδιο πρόγραμμα	29	200	14,50%
ΣΥΝΟΛΟ	575	1.040	55,29 %

Από τους παραπάνω πίνακες διαπιστώνεται ότι το 2000 υπήρξε υπερκάλυψη των εγκεκριμένων θέσεων. Το συγκεκριμένο γεγονός ίσως να μπορεί να

τους, από τους υπαγόμενους εργοδότες ή τους αυτοαπασχολούμενους. Επειδή τα στοιχεία της αρμόδιας υπαλλήλου είναι πιο πρόσφατα, θεώρησα καλό να τα χρησιμοποιήσω, αντί εκείνων του προαναφερθέντος εγγράφου.

αποδοθεί στο πρωτοεμφανιζόμενο έργο των Εργασιακών Συμβούλων, οι οποίοι παρέχουν τις υπηρεσίες τους στον Ο.Α.Ε.Δ. από το 1999, και σε συνεργασία με τους τακτικούς υπαλλήλους του Οργανισμού πέτυχαν καλλίτερη ενημέρωση τόσο των ανέργων για τη δυνατότητα συμμετοχής τους στα προγράμματα, όσο και των πιθανών εργοδοτών για την πρόσληψη αποφυλακισθέντων ανέργων. Τα στοιχεία όμως, των επόμενων ετών δείχνουν ότι τα προγράμματα δεν έτυχαν της ίδιας αποδοχής με το 2000, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί σε πολλούς παράγοντες, όπως στη γενικότερη ανεργία, το φόρτο εργασίας των υπαλλήλων που επιβαρύνει τη συστηματική ενημέρωση των εργοδοτών, την πιθανή απροθυμία των ιδίων των ανέργων να συμμετέχουν σε τέτοιου είδους προγράμματα κ.λπ.

II) Στα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα με την Ευρωπαϊκή Ένωση εντάσσεται το Πρόγραμμα επιδότησης ΝΘΕ & ΝΕΕ στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος **«Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση»**, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω.

Οι πρώην έγκλειστοι, οι οποίοι συμμετείχαν σε ένα πρόγραμμα κατάρτισης ως μέλη Ευπαθών Κοινωνικών Ομάδων (10% των συμμετεχόντων), ή έχουν ωφεληθεί των Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη φυλακή ή μετά την αποφυλάκισή τους, είναι δικαιούχοι του ειδικού προγράμματος επιχορήγησης εργοδοτών για τη δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας (Ν.Θ.Ε) και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών (Ν.Ε.Ε) στο πλαίσιο του Μέτρου 2.2 του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση» του Γ΄

Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (Κ.Π.Σ.),¹⁸⁹ για την ένταξη στην αγορά εργασίας ανέργων ατόμων Ευπαθών Κοινωνικών Ομάδων, μεταξύ των οποίων και αποφυλακισθέντες.¹⁹⁰ Ειδικότερα, ορίζεται επιδότηση εργοδοτών για πρόσληψη ατόμων ευπαθών κοινωνικών ομάδων (Ν.Θ.Ε.) ύψους 20 Ευρώ την ημέρα και με προσαύξηση 1,50 Ευρώ εάν το άτομο είναι γυναίκα ή άνω των 45 ετών, διάρκειας 24 μηνών.

Η επιχορήγηση των Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών (ΝΕΕ) ορίζεται στις 16 χιλιάδες Ευρώ (16.000,00€) με προσαύξηση 1.400 Ευρώ εάν το άτομο είναι γυναίκα ή άνω των 45 ετών, συνολικής διάρκειας 16 μηνών. Ο αριθμός του συνόλου των θέσεων που εγκρίθηκαν είναι 1.090 ΝΘΕ και 1.200 ΝΕΕ (σύνολο 2.290 άτομα) με συνολικό προϋπολογισμό 28.451.944 ευρώ. Ως το τέλος του 2006, οπότε έληξε το πρόγραμμα, εντάχθηκαν συνολικά δύο (2) αποφυλακισμένα άτομα στο πρόγραμμα Ν.Θ.Ε και έξι (6) στο ΝΕΕ. Το πολύ μικρό ποσοστό συμμετοχής στα συγκεκριμένα προγράμματα απασχόλησης αποδίδεται στο γεγονός ότι, η πλειοψηφία των ενδιαφερομένων προτιμά την ένταξή της στα Εθνικά προγράμματα, για τα οποία απαιτούνται λιγότερες

---

¹⁸⁹ Τα Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (Κ.Π.Σ.) είναι το σημαντικότερο μέσο Περιφερειακής Πολιτικής που έχει αναπτύξει η Ευρωπαϊκή Ένωση, προκειμένου να επιτευχθεί ισόρροπη περιφερειακή και ενδοπεριφερειακή ανάπτυξη στο σύνολο των Ευρωπαϊκών Περιφερειών. Η περιφερειακή πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει ως βασικό στόχο την οικονομική και κοινωνική συνοχή. Η δράση της βασίζεται στη χρηματοδοτική αλληλεγγύη, η οποία επιτρέπει τη μεταφορά άνω του 35% του προϋπολογισμού της Ένωσης προς τις μειονεκτικές περιφέρειες. Έτσι, οι περιφέρειες της Ένωσης που παρουσιάζουν αναπτυξιακή υστέρηση, βρίσκονται στο στάδιο της μεταλλαγής ή χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερες γεωγραφικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες υποστηρίζονται ώστε να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες τους και να επωφεληθούν πλήρως από τις ευκαιρίες που παρέχει η ενιαία αγορά. Για την επίτευξη των στόχων του, το Γ΄ ΚΠΣ υλοποιεί 25 Επιχειρησιακά Προγράμματα εκ των οποίων: τα 11 είναι Τομεακά Επιχειρησιακά Προγράμματα και αφορούν εθνικές τομεακές πολιτικές, τα 13 είναι Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΠΕΠ), ένα για κάθε μία από τις 13 περιφέρειες της χώρας και στα οποία έχει κατανεμηθεί το 1/3 περίπου των διαθέσιμων πιστώσεων των Διαρθρωτικών Ταμείων για την περίοδο 2000-2006 και ένα Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Τεχνικής Βοήθειας που έχει στόχο να ενδυναμώσει, να στηρίξει και να βελτιώσει το σύστημα διαχείρισης, παρακολούθησης και ελέγχου του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης και των Επιχειρησιακών Προγραμμάτων, URL: www.hellaskps.gr/Details2.asp?L1=12&L2=1.

¹⁹⁰ Βλ. Β130544/26-11-03 εγκύκλιο της Υπηρεσίας Ειδικών Κοινωνικών Ομάδων της Διοίκησης του Ο.Α.Ε.Δ. (1360/31-10-03 Υπουργική Απόφαση).

προϋποθέσεις και επιπλέον έχουν μεγαλύτερα ποσά επιδότησης, σε σχέση με τα αντίστοιχα του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση».

Συνολικά, από το 1999 ως το 2003, είχαν υπαχθεί σε προγράμματα του Ο.Α.Ε.Δ.:¹⁹¹

Σύνολα εγγεγραμμένων αποφυλακισθέντων και υπαγωγών

ΕΤΟΣ	ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ	ΣΥΝΟΛΑ ΕΝΤΑΞΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΟΠΟΘΕΤΗΘΕΝΤΩΝ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΤΗΣΙΩΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΥΣ
1999	346	165	47%
2000	588	450	76,5%
2001	270	148	55%
2002	300	72	24%
2003	330	228	69%
ΣΥΝΟΛΟ	1834	1063	57%

Σε σχέση με τα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στα προγράμματα απασχόλησης του Ο.Α.Ε.Δ., το 94% είναι άνδρες και μόνο το 6% είναι γυναίκες, γεγονός που αποδίδεται στην περιορισμένη γυναικεία συμμετοχή στο σύνολο της εγκληματικότητας.¹⁹² Επιπλέον, οι περισσότεροι είναι άνω των 25 ετών, σε ποσοστό 75%. Το γεγονός της μικρής συμμετοχής νεαρών ατόμων σε δράσεις απασχόλησης του Ο.Α.Ε.Δ. κατέδειξε και η έρευνα του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών του Πανεπιστημίου

¹⁹¹ Βλ. Βερναδάκη (2004).

¹⁹² Φρονίμου (2002), σελ. 197.

Αθηνών, που διενεργήθηκε από τον Μάιο 1999 έως τον Ιούνιο 2000, αφού μόλις το 15% των νεαρών ερωτηθέντων είχε συμμετέχει σε τέτοιου είδους προγράμματα.¹⁹³ Ακόμη, οι μισοί περίπου από το σύνολο των συμμετεχόντων αποφυλακισθέντων είναι απόφοιτοι Λυκείου- σε ποσοστό 50% Ενιαίου τύπου Λυκείου και 10% Τεχνικών Επαγγελματικών Λυκείων ή Σχολών.¹⁹⁴

Βάσει του τελευταίου πίνακα επίσης, διαπιστώνεται ότι ο μισός περίπου πληθυσμός των αποφυλακισθέντων, που προσέρχονται στον Ο.Α.Ε.Δ., συμμετέχει τελικά σε προγράμματα απασχόλησης. Το γεγονός αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως ικανοποιητικό αποτέλεσμα, διότι φαίνεται ότι σπάει η προκατάληψη και η δυσπιστία των εργοδοτών. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η νέα τακτική του Οργανισμού για προσωπική ενημέρωση των πελατών του, είτε ως ανέργων είτε ως εργοδοτών, μέσα από τις διαδικασίες της εξατομικευμένης προσέγγισης των πρώτων και των επισκέψεων στους επαγγελματικούς χώρους των δευτέρων.

Δύο έρευνες που διεξήχθησαν στην Αττική και στη Βόρεια Ελλάδα έδειξαν ότι οι εργοδότες έθεσαν ως σημαντικότερες προϋποθέσεις πρόσληψης των αποφυλακισμένων τις εξής: α) τις ανάγκες της επιχείρησης σε εργατικό δυναμικό, β) την προσωπική γνωριμία όπως και την προηγούμενη συνεργασία τους και γ) την επαγγελματική ειδίκευσή τους.¹⁹⁵ Επίσης, τον Φεβρουάριο του 1998, το Εργαστήριο Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών διερεύνησε την εξέλιξη των

---

¹⁹³ Κουράκης (2005), σελ. 8.

¹⁹⁴ Τα στοιχεία μου δόθηκαν από αρμόδια υπάλληλο του Ο.Α.Ε.Δ.

¹⁹⁵ Πρόκειται για έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην Αττική και στη Βόρεια Ελλάδα. Η μία με τίτλο: Έρευνα για την επαγγελματική ένταξη αποφυλακισθέντων στην αγορά εργασίας της Αττικής, πραγματοποιήθηκε από τον Σεπτέμβριο 1994 έως τον Ιανουάριο 1995, από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και το Πανεπιστήμιο Αθηνών, και η δεύτερη με τίτλο: Δυνατότητες κατάρτισης και απασχόλησης αποφυλακισμένων στην ελεύθερη αγορά εργασίας στη Βόρεια Ελλάδα, το 1994 από τη Γ.Γ.Λ.Ε. σε συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Βλ. Θανοπούλου, Φρονίμου, Τσιλιμιγκάκη (1997), σελ. 83-86.

προγραμμάτων επιδότησης της απασχόλησης και αυτοαπασχόλησης του Ο.Α.Ε.Δ., για αποφυλακισμένους και πρώην χρήστες, στα πλαίσια του επιχειρησιακού προγράμματος «Κοινωνικός Αποκλεισμός 1997». Κι αυτή η έρευνα έδειξε ότι η προσωπική γνωριμία και έπειτα το ύψος της επιχορήγησης αποτελούν τα σημαντικότερα κριτήρια πρόσληψης ενός πρώην κρατούμενου. Ωστόσο, το δείγμα ήταν πολύ μικρό για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, διότι από τους δεκαπέντε εργοδότες του δείγματος μόνο οι επτά δέχθηκαν να συμμετάσχουν.¹⁹⁶

Όσον αφορά το πρόγραμμα των Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, και σύμφωνα με τους υπαλλήλους του Οργανισμού, αρκετοί ενδιαφερόμενοι επικαλούνται, ως ανασταλτικό παράγοντα συμμετοχής, το γεγονός ότι δίδεται μία μικρή προκαταβολή (επί παραδείγματι, 5.000€ στο πρόγραμμα Εθνικής Πολιτικής), προκειμένου να ετοιμάσει κάποιος την επιχείρησή του, ενώ το υπόλοιπο ποσό της επιχορήγησης καταβάλλεται σε δόσεις, εφόσον η επιχείρηση λειτουργεί κανονικά. Ο συγκεκριμένος όρος λειτουργεί τελείως αποτρεπτικά σε όσους δεν έχουν χρηματικά αποθέματα μετά την αποφυλάκισή τους ή δεν έχουν την οικονομική στήριξη της οικογένειάς τους.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι το 1999 το σύνολο των κρατούμενων ήταν 9.910, ενώ μαζί με τους υπόδικους 13.409 και οι αποφυλακισμένοι 5.422, ενώ μαζί με τους υποδίκους 7.166, το δε 2000 οι κρατούμενοι ήταν 9.519, ανερχόμενοι σε 11.895 μαζί με τους υπόδικους και οι αποφυλακισμένοι 5.673, ενώ μαζί με τους υποδίκους ανέρχονταν σε 7.307, παρατηρούμε ότι μόνο ένα μικρό

---

¹⁹⁶ Λαμπρόπουλος (1998), σελ. Α63.

ποσοστό των αποφυλακισθέντων επωφελείται τελικά των προγραμμάτων αυτών, επιβεβαιώνοντας όσα προαναφέρθηκαν.¹⁹⁷

5. Έρευνες

Οι έρευνες στη χώρα μας έδειξαν ότι η επαγγελματική και εκπαιδευτική πορεία των αποφυλακισθέντων, σχετίζεται άμεσα με την προέλευσή τους από μεσαία και χαμηλά, κυρίως, κοινωνικά στρώματα, γεγονός που τους οδηγεί στην αναπαραγωγή της χαμηλής θέσης των γονιών τους. Η διερεύνηση έδειξε ακόμη, ότι η εκπαιδευτική πορεία των ατόμων του δείγματος είχε διακοπεί νωρίτερα από τον εγκλεισμό τους. Επίσης, η επαγγελματική τους πορεία, ήταν ασυνεχής, με αλλαγές της επαγγελματικής τους δραστηριότητας. Η μη ολοκλήρωση της βασικής εκπαίδευσης συνεπάγεται, συχνά, έλλειψη επαγγελματικής εξειδίκευσης, αποτελώντας σοβαρό μειονέκτημα ως προς τη μελλοντική τους επαγγελματική ένταξη.¹⁹⁸

Ελάχιστες είναι οι έρευνες που έχουν διεξαχθεί στην Ελλάδα και αφορούν την αξιολόγηση των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισθέντων. Οι περισσότερες από αυτές ασχολούνται με τα προγράμματα κατάρτισης φυλακισμένων και αποφυλακισμένων.¹⁹⁹

---

¹⁹⁷ Στατιστική της Δικαιοσύνης 1999 και 2000. Δημοσίευτα στοιχεία που η κυρία Αποστολοπούλου, αρμόδια υπάλληλος της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος μου έδωσε και την οποία ευχαριστώ θερμά.

¹⁹⁸ Θανοπούλου, Μοσχόβου (1998), σελ. 159-161. Σε ανάλογα συμπεράσματα κατέληξε και σουηδική έρευνα, διερευνώντας τη σπουδαιότητα των συνθηκών διαβίωσης στην υποτροπή. Η τριετής έρευνα που διεξάγει σε δείγμα 346 εγκλειστών, κατέδειξε ότι προβλήματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση, την απασχόληση και πάνω απ' όλα, ο συνδυασμός διαφορετικών προβλημάτων, όπως άσχημη παιδική ηλικία, χρήση τοξικών ουσιών κ.ά., επιδρούν στην πιθανότητα υποτροπής. Βλ. σχετικά Nilsson (2003).

¹⁹⁹ Βλ. Θανοπούλου, Φρονίμου, Τσιλιμιγκάκη (1997), αν και η έρευνα, λόγω δυσκολίας ανεύρεσης αποφυλακισμένων γυναικών, διεξήχθη τελικά, από την 1-7-94 ως την 31-12-95, σε κρατούμενες, οι οποίες επρόκειτο να αποφυλακισθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα από τις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού. Επίσης βλ. Θανοπούλου, Μοσχόβου (1998), και Ζαραφωνίτου, Νικολόπουλου (2001). Ακόμη βλ. Τσίγκανου, Τζωρτζοπούλου, Ζαραφωνίτου (2003).

Βασικότερα συμπέρασμα των ερευνών αυτών είναι ότι τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης κρατουμένων και αποφυλακισθέντων ενισχύουν την αυτοπεποίθηση των συμμετεχόντων σε αυτά, προσφέρουν επαγγελματικά εφόδια, παρέχοντας παράλληλα και μια οικονομική ενίσχυση, ενώ η παρακολούθησή τους συμβάλλει στην καλλίτερη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου και στην περίπτωση των κρατουμένων, σε ευεργετικό υπολογισμό των ημερών εκπαίδευσης.²⁰⁰ Επίσης θετικά αντιμετωπίζεται η παροχή συμβουλευτικής στο πλαίσιο των συνοδευτικών υποστηρικτικών υπηρεσιών.²⁰¹

Ωστόσο, επισημαίνεται ότι τα προγράμματα κατάρτισης εφαρμόζονται αποσπασματικά, είναι ολιγάριθμα και μικρής διάρκειας και δεν εξασφαλίζουν αναγνωρισμένο τίτλο σπουδών. Ακόμη, διαπιστώνεται ότι οι θεματικές κατάρτισης δεν σχεδιάζονται με βάση τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, με αποτέλεσμα να πραγματοποιείται κατάρτιση σε τομείς οι οποίοι δεν βοηθάνε πρακτικά στην άσκηση κάποιου επαγγέλματος.²⁰²

Αρκετές δυσκολίες επισημαίνονται επίσης, ως προς την υλοποίηση των προγραμμάτων αυτών. Οι κυριότερες από αυτές, όταν πρόκειται για προγράμματα εγκλείστων, εντοπίζονται στις ιδιαιτερότητες των συνθηκών που επικρατούν στα καταστήματα κράτησης (ωράρια, επισκεπτήρια, έλλειψη κατάλληλων κτιριακών εγκαταστάσεων), στη διαφορετική νοοτροπία της Διεύθυνσης και του προσωπικού των φυλακών από αυτή των εκπαιδευτικών φορέων, επειδή πολλές φορές η αποδοχή των προγραμμάτων σημαίνει τη διατάραξη του ωρολογίου προγράμματος του καταστήματος κράτησης, στην

---

²⁰⁰ Θανοπούλου, Φρονίμου, Τσιλιμιγκάκη (1997), σελ. 167-168, και Ζαραφωνίτου, Νικολόπουλος (2001), σελ.67-68.

²⁰¹ Ζαραφωνίτου, Νικολόπουλος (2001), σελ.142.

²⁰² Βλ. όπ. π. και Φρονίμου (2002), σελ. 202.

έλλειψη επιστημονικού και φυλακτικού προσωπικού για την ενημέρωση των εγκλείστων και στην ανομοιογένεια των συμμετεχόντων κρατουμένων ως προς την ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο και το αδίκημα.²⁰³

Επιπλέον, από τις έρευνες διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχει ένας μηχανισμός παρακολούθησης της πορείας των εκπαιδευομένων και γι' αυτό το λόγο δεν είναι εύκολο να υπολογισθεί το ποσοστό απορρόφησης των πρώην κρατουμένων που είχαν παρακολουθήσει τα προγράμματα αυτά, καθώς και το κατά πόσο η απασχόλησή τους σχετίζεται με τη συγκεκριμένη κατάρτιση.²⁰⁴

Όσον αφορά τη στάση των εργοδοτών απέναντι στην επαγγελματική κατάρτιση φαίνεται ότι είναι θετική. Δύο έρευνες που διεξήχθησαν στην Αττική και στη Βόρεια Ελλάδα έδειξαν την προθυμία των εργοδοτών για την προσφορά επιδοτούμενης επαγγελματικής κατάρτισης σε αποφυλακισθέντες. Επίσης, παρατηρήθηκε ότι για τους άνδρες η ειδικότητα που προσφέρεται πιο συχνά είναι αυτή των τεχνιτών, ενώ για τις γυναίκες είναι κατά βάση ειδικότητες εργατριών και τεχνιτριών.²⁰⁵

Μελετώντας κανείς την ελληνική βιβλιογραφία διαπιστώνει ότι δεν υπάρχουν επαναληπτικές (follow-up) έρευνες σε αποφυλακιζόμενους που έχουν παρακολουθήσει προγράμματα κατάρτισης ή έχουν συμμετάσχει σε προγράμματα απασχόλησης και σε αποφυλακιζόμενους που δεν έχουν συμμετάσχει σε τέτοια προγράμματα, προκειμένου να συγκριθούν. Εξάλλου,

---

²⁰³ Θανοπούλου, Φρονίμου, Τσιλιμιγκάκη (1997), σελ. 168-169. Χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός της μη υλοποίησης διαφόρων εγκεκριμένων προγραμμάτων από το Υπουργείο Δικαιοσύνης, εντός των φυλακών, λόγω άρνησης της Διεύθυνσης των φυλακών. Βλ. ακόμη, Παύλου (1998).

²⁰⁴ Θανοπούλου, Φρονίμου, Τσιλιμιγκάκη (1997), σελ. 169. Άλλωστε το θέμα της εκπαίδευσης μέσα στις φυλακές και των αποτελεσμάτων αυτής είναι αμφιλεγόμενο, προκαλώντας διαφορετικές αντιδράσεις. Περισσότερα για τη χρησιμότητα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στις φυλακές, στο Ubah, Robinson (2003).

²⁰⁵ Θανοπούλου, Φρονίμου, Τσιλιμιγκάκη (1997), σελ. 83-86.

ορισμένες από τις προαναφερθείσες έρευνες διενεργήθηκαν από τους ίδιους φορείς, οι οποίοι παρείχαν και υπηρεσίες κατάρτισης.²⁰⁶ Το γεγονός αυτό, ενδεχομένως, να προκαλεί ερωτήματα σχετικά με τη σύνδεση των ερευνητικών πορισμάτων και της αναγκαιότητας των ίδιων των φορέων να αποδειχθεί η αποτελεσματικότητά τους, και γιατί όχι η αποτελεσματικότητα της εκάστοτε αντεγκληματικής πολιτικής, στην περίπτωση χρηματοδότησης των ερευνών από το κράτος ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για τη συνέχιση της χρηματοδότησης και την εμφάνιση της απορροφητικότητας. Εξάλλου, αποτελεί γενική παραδοχή, ότι η συλλογή πληροφοριών είναι απαραίτητη στο σχεδιασμό και την άσκηση της κοινωνικής πολιτικής. Ωστόσο, στον βαθμό στον οποίο η πολιτική υποστήριξη των προγραμμάτων είναι επιβεβλημένη, θα επιδιωχθεί από τους ερευνητές η εξαγωγή εκείνων των πορισμάτων που δεν θα απειλήσουν το πρόγραμμα και δεν θα προκαλέσουν πολιτική ένταση.²⁰⁷

Η αξιολόγηση ενός προγράμματος αποσκοπεί στη διερεύνηση του βαθμού και της έκτασης ανταπόκρισης του προγράμματος στους στόχους του και στις προσδοκίες των ωφελουμένων. Οι ειδικοί διακρίνουν δύο μορφές αξιολόγησης, τη διαμορφωτική και την τελική. Η πρώτη πραγματοποιείται καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος, ενώ η δεύτερη γίνεται μετά την ολοκλήρωση αυτού και εστιάζεται στην αποτίμηση των αποτελεσμάτων του. Ο συνδυασμός των δύο μορφών αξιολόγησης προσφέρει καλλίτερα αποτελέσματα, επειδή μπορεί ταυτόχρονα να ελεγχθεί η αποτελεσματικότητα του προγράμματος και να επιδιωχθεί η βελτίωσή του. Επίσης, η αξιολόγηση

---

²⁰⁶ Όπως η Γ.Γ.Λ.Ε.

²⁰⁷ Rubin (1974), σελ. 191 και 193. Επιπλέον, βλ. Λαμπροπούλου (1988), σελ. 168, όπου αναφέρεται ότι «...όταν εξετάσθηκε η μεθοδολογική πληρότητα ερευνών που συνηγορούσαν στη θετική επίδραση των βελτιωτικών προγραμμάτων, αποδείχθηκε ότι ένα πολύ μικρό ποσοστό απ' αυτές ανταποκρινόταν σε στοιχειώδη μεθοδολογικά κριτήρια». Το τελευταίο συνδέεται με την αναγκαιότητα απόδειξης της αποτελεσματικότητας της εκάστοτε αντεγκληματικής πολιτικής.

δεν εξαντλείται μόνο στον έλεγχο της επίτευξης των στόχων του, αλλά προχωρά στον τρόπο και τον χρόνο υλοποίησης του προγράμματος, δεδομένου ότι επιδιώκονται γρήγορα αποτελέσματα, με τον πιο εύκολο τρόπο,²⁰⁸ αποδεικνύοντας την πραγματιστική αντιμετώπιση των προγραμμάτων.

6. Προβλήματα αποφυλακισθέντων

Για μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση και αξιολόγηση των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης των φυλακισμένων και αποφυλακισθέντων, θα πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του μια πλειάδα ατομικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων, όπως επίσης, τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές δομές, και το επίπεδο ανάπτυξης των δικαιικών θεσμών της χώρας.

Μετά την αποφυλάκισή τους οι πρώην κρατούμενοι έχουν να αντιμετωπίσουν μια σειρά προβλημάτων που δυσχεραίνουν την επαγγελματική τους κυρίως ένταξη ή επανένταξή τους στην αγορά εργασίας. Οι επιπτώσεις του εγκλεισμού στη σωματική και ψυχική υγεία, η απομάκρυνσή τους από την αγορά εργασίας, η έλλειψη εξειδίκευσης και το προχωρημένο της ηλικίας τους συμβάλλουν σ' αυτό.

Ο εγκλεισμός λειτουργεί διαφορετικά σε κάθε άτομο και εξαρτάται από το είδος του περιορισμού, της ποινής, τη χρονική διάρκεια αλλά και την προσωπικότητά του.²⁰⁹ Οι συνθήκες κράτησης (ακατάλληλα κελιά, έλλειψη ψύξης θέρμανσης, υπερπληθυσμός) σε συνδυασμό με την έλλειψη κίνησης και την απουσία καθαρού αέρα βλάπτουν τη φυσική κατάσταση του

---

²⁰⁸ Παπασταμάτης (2003-2004), σελ.58-59.

²⁰⁹ Χάιδου (2002), σελ. 52-53.

κρατουμένου.²¹⁰ Από την άλλη ο απόλυτος ετεροκαθαρισμός του ως προς το σύνολο των δραστηριοτήτων του και το πειθαρχικό καθεστώς της φυλακής προσβάλουν και την ψυχική του υγεία.

Μέσα στη φυλακή διαπιστώνονται συχνά παραβιάσεις των βασικών ατομικών δικαιωμάτων των εγκλείστων. Ωστόσο, από το 1929, έχουν ξεκινήσει προσπάθειες στο χώρο της σωφρονιστικής για τη θέσπιση βασικών κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων. Το 1934, εγκρίθηκαν από την Κοινωνία των Εθνών 55 βασικοί όροι μεταχείρισης, ενώ το 1948, ακολούθησε η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου από τα κράτη- μέλη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.), όπου αναφέρεται μεταξύ άλλων, ότι κανείς δεν μπορεί να υποβληθεί σε βασανιστήρια και σε ποινή απάνθρωπη. Οι κανόνες της Κοινωνίας των Εθνών αναθεωρήθηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο με πρωτοβουλία του Ο.Η.Ε. και επικυρώθηκαν το 1957, λαμβάνοντας την ονομασία Στοιχειώδεις Κανόνες Μεταχείρισης Κρατουμένων. Το 1984, υπογράφηκε στη Νέα Υόρκη η διεθνής σύμβαση κατά των βασανιστηρίων και άλλων τρόπων απάνθρωπης μεταχείρισης ή τιμωρίας ενώ η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή ταπεινωτικής μεταχείρισης ή τιμωρίας υπογράφηκε το 1987, οπότε και συστήθηκε αρμόδια επιτροπή, προκειμένου να ελέγχει, κατόπιν επισκέψεων στα κράτη-μέλη, τις συνθήκες κράτησης και το ενδεχόμενο εφαρμογής βασανιστηρίων και άλλων τρόπων απάνθρωπης μεταχείρισης ή τιμωρίας.²¹¹

---

²¹⁰ Βλ. Θεμελή (2005).

²¹¹ Χάιδου (2002), σελ. 58-65. Για μια πιο συστηματική μελέτη των διεθνών κειμένων βλ. Πιτσελά (2003), σελ. 14-28

Οι παραπάνω συμβάσεις αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου.²¹²

Εξάλλου στην προμετωπίδα του ισχύοντος Σωφρονιστικού Κώδικα, στο άρθρο 1, παράγραφος 1, αναφέρεται ότι οι όροι και οι συνθήκες εκτέλεσης των ποινών και μέτρων ασφαλείας κατά της ελευθερίας, ρυθμίζονται «σύμφωνα με το Σύνταγμα, τις διεθνείς συμβάσεις, τους νόμους και τις κανονιστικές πράξεις που εκδίδονται κατ' εξουσιοδότησή τους».²¹³

Μελετώντας όμως, την ιστορία της ελληνικής σωφρονιστικής νομοθεσίας διαπιστώνει κανείς ότι πολλοί από τους εκδοθέντες νόμους δεν έχουν εφαρμοστεί (όπως για παράδειγμα αυτοί που αφορούν τη μετασωφρονιστική μέριμνα), με πρώτο επιχείρημα αυτό των οικονομικών δυσχερειών. Αλλά, εκείνο που στην ουσία υποδηλώνεται και τελικά επιδιώκεται είναι ότι οι συγκεκριμένοι νόμοι έχουν μεν συμβολικό χαρακτήρα, αλλά ωστόσο αποδεικνύουν το ενδιαφέρον της Πολιτείας και τη συμπόρευσή της με τις διεθνείς τάσεις στον τομέα του σωφρονισμού.²¹⁴

Σοβαρά κωλύματα δημιουργεί και η υπάρχουσα νομοθεσία περί ποινικού μητρώου, με την οποία ορίζεται ως προϋπόθεση για την πρόσληψη στο δημόσιο ή για τη χορήγηση άδειας εξασκήσεως ορισμένων επαγγελματιών, αν και η Πολιτεία έχει κάνει σημαντικά βήματα άρσης του στιγματισμού και των κωλυμάτων.²¹⁵ Τη διαπίστωση αυτή επαληθεύουν αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών που διεξάγονται σε διάφορες χώρες με πρωτοπόρες τις Η.Π.Α.

---

²¹² Χαΐδου (2002), σελ. 63.

²¹³ Πιτσελά (2003), σελ. 14, και Μαργαρίτης, Παρασκευόπουλος (2000), σελ.123-124.

²¹⁴ Λαμπροπούλου (1994), σελ. 237.

²¹⁵ Ο νόμος 2207/94 (άρθρο 4 παράγραφος 6) εισάγει εξαιρέσεις στα κωλύματα διορισμού σε Δημόσιες Υπηρεσίες και στα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου καθώς και στην Τοπική Αυτοδιοίκηση για θέσεις βοηθητικού ή ανειδίκευτου προσωπικού ή για ωρομισθίους, βλ. Θανοπούλου, Φρονίμου, Τσιλιμιγκάκη (1997), σελ. 62-64 και Γιοβάνογλου (2006), σελ. 65-117.

Κλασική είναι η έρευνα που πραγματοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Γέιλ, η οποία εξέτασε την επίδραση του βεβαρημένου ποινικού μητρώου στη δυνατότητα εξεύρεσης εργασίας των ανειδίκευτων εργατών. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι πιθανότητες ανεύρεσης εργασίας και ο επίσημος στιγματισμός συνδέονται με μία αντιστρόφως ανάλογη σχέση. Άλλες σχετικές έρευνες, όπως αυτή της Μη Κυβερνητικής Οργάνωσης NIACRO, το 1995,²¹⁶ έδειξαν ότι η αδυναμία εξεύρεσης εργασίας από τους αποφυλακισμένους λόγω του ποινικού τους μητρώου, συνδέεται με την υποτροπή.

7. Συμπεράσματα

Ένας από τους επίσημους φορείς κοινωνικού ελέγχου,²¹⁷ μαζί με την ποινική δικαιοσύνη και την αστυνομία, είναι η φυλακή. Κι ένας από τους διακηρυσσόμενους σκοπούς της εκτέλεσης της στερητικής της ελευθερίας ποινής, είναι η κοινωνική επανένταξη,²¹⁸ η οποία μπορεί να ορισθεί ως «το καθήκον του Κράτους να υποβοηθά τον απολυόμενο από τη φυλακή να επανέλθει στην κοινωνική ζωή, έχοντας τη δυνατότητα να αναδημιουργήσει τις οικογενειακές, εργασιακές και κοινωνικές του σχέσεις με ίσες ευκαιρίες με τον μη εγκληματήσαντα».²¹⁹

---

²¹⁶ Northern Ireland Association for the Care and Resettlement of Offenders. Σύμφωνα με την οργάνωση αυτή, οι περίπου 500.000 αποφυλακιζόμενοι ανά έτος, στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσχέρειες εύρεσης εργασίας και θεωρείται βέβαια πιθανόν να επιστρέψουν στην εγκληματική δραστηριότητα λόγω του βεβαρημένου ποινικού μητρώου τους. Βλ. Γιοβάνογλου (2006), σελ. 69.

²¹⁷ Ως κοινωνικός έλεγχος ορίζεται το σύνολο των διαδικασιών και των μηχανισμών, μέσω των οποίων η κοινωνία ασκεί την εξουσία στα μέλη της (και αντιστρόφως), και επιτυγχάνει ώστε αυτά να ακολουθούν τους κανόνες της. Βλ. Λαμπροπούλου (1994), σελ. 259.

²¹⁸ Λαμπροπούλου (1994), σελ. 260.

²¹⁹ Γιοβάνογλου (2006), σελ. 244.

Η έκτιση της ποινής του εγκλεισμού ωστόσο, έχει επιπτώσεις στην ψυχική και σωματική υγεία του κρατούμενου και επηρεάζει τις κοινωνικές του σχέσεις.²²⁰

Η επιμόρφωση, η επαγγελματική κατάρτιση και αποκατάσταση θεωρούνται ότι μπορούν, ως ένα βαθμό, να αντισταθμίσουν τις δυσμενείς συνέπειες του εγκλεισμού και να βοηθήσουν στη μη υποτροπή.²²¹ Διάφορα προγράμματα υλοποιούνται, έχοντας ως στόχο την επαγγελματική κυρίως επανένταξη των πρώην εγκλείστων, και αφορούν είτε κρατούμενους είτε αποφυλακισθέντες. Όσα απευθύνονται στους κρατούμενους έχουν σχέση με την παροχή κατάρτισης, εκπαιδευτικής και επαγγελματικής, όπως επίσης και με την παροχή συμβουλευτικής υποστήριξης. Πέρα από τα σχολεία και κάποια εργαστήρια που ανήκουν στην υποδομή των φυλακών, η πλειονότητα των υλοποιούμενων προγραμμάτων είναι συγχρηματοδοτούμενα από την ΕΕ και το ελληνικό κράτος. Για τους αποφυλακισμένους, τα προγράμματα διακρίνονται σε εκείνα της κατάρτισης, της συμβουλευτικής υποστήριξης και της προώθησης της απασχόλησης, με την παροχή οικονομικών κινήτρων σε πιθανούς εργοδότες, καθώς και στους ίδιους τους αποφυλακισθέντες, προκειμένου να δημιουργήσουν τη δική τους επιχείρηση. Ένα μεγάλο μέρος των δράσεων αυτών επιχορηγείται επίσης, από την ΕΕ.

Σημαντικό σημείο κριτικής των προαναφερθέντων πολιτικών και προγραμμάτων είναι ότι απευθύνονται σε ένα μικρό ποσοστό φυλακισμένων ή αποφυλακισμένων, διότι ο αριθμός των προγραμμάτων αλλά και των συμμετεχόντων σε αυτά είναι περιορισμένος. Επιπλέον, πρόκειται για δράσεις μικρής χρονικής διάρκειας, και στην περίπτωση της κατάρτισης, σπάνια βοηθούν κάποιον στην ανεύρεση εργασίας, διότι στην πλειοψηφία τους

---

²²⁰ Χάϊδου (2002), σελ. 52-53.

²²¹ Μαγγανάς (2004).

αφορούν ιδιόμορφες ειδικότητες χωρίς ανταπόκριση στις ανάγκες ή τις ικανότητες των κρατουμένων και των αποφυλακισθέντων.²²² Φυσικά, δεν θα πρέπει να παραγνωρίσουμε το ότι, έστω για περιορισμένο χρόνο, η εργασία δίνει τη δυνατότητα στον αποφυλακιζόμενο να έρθει σε επαφή με τον εργασιακό χώρο, να επιδιώξει τη βελτίωση των δεξιοτήτων του για να επιτύχει ίσως τη συνέχιση της εργασιακής του πορείας. Η εμπειρία όμως, καταδεικνύει ότι είναι σπάνιες αυτές οι περιπτώσεις. Χορηγώντας δε, σε τακτά χρονικά διαστήματα ένα επίδομα μέσω της κατάρτισης ή της περιορισμένου χρόνου απασχόλησης γίνεται προσπάθεια μείωσης, ενδεχομένως, της κοινωνικής δυσαρέσκειας, τόσο του συγκεκριμένου ατόμου όσο και του κοινωνικού συνόλου.²²³ Κατ' αυτόν τον τρόπο η υλοποίηση τέτοιων προγραμμάτων καθίσταται εργαλείο άσκησης κοινωνικής πολιτικής, προσδίδοντας στην τελευταία μια επίφαση αποτελεσματικότητας. Εκείνο που αναζητούν οι ασκούντες την κοινωνική πολιτική είναι γρήγορα αποτελέσματα και με μεγάλη αποδοτικότητα. Πολλές φορές, η χρήση των προγραμμάτων από την ομάδα-στόχο θεωρείται αυτοσκοπός, στο όνομα της απορρόφησης κοινοτικών ή εθνικών κονδυλίων. Πρόκειται για μια παραμορφωμένη αντίληψη του πραγματισμού, η οποία συνιστά τελικά και τον εμπειρισμό. Διότι, με βάση την πρακτική εμπειρία γίνονται παρεμβάσεις χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι γενικότερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες ή οι ιδιαίτερες ανάγκες των πρώην εγκλείστων. Δεν φαίνεται να ενδιαφέρει εάν ο αποφυλακισμένος θα υποτροπιάσει, αρκεί όμως να ενταχθεί σε ένα πρόγραμμα. Μήπως όμως, τελικά, η συγκεκριμένη ένταξη δεν κατορθώνει τίποτε περισσότερο από το να αναστείλει για κάποιο διάστημα την οριστική περιθωριοποίηση; Ή μήπως,

---

²²² Μεγαλοοικονόμου (2000), σελ. 25-26 και Μουσούρου (1998), σελ. 79.

²²³ Μεγαλοοικονόμου (2000), σελ. 25-26.

υποθάλλει αθέλητα κιάλας την απογοήτευση και ενδεχομένως προσωπικές ή/και ομαδικές εκρήξεις για το μάταιο της προσπάθειας, χωρίς να αναστρέφει τον αποκλεισμό; Έχει υποστηριχθεί εξάλλου, ότι η ιδεολογία της βελτιωτικής μεταχείρισης ανακουφίζει την «αστική» συνείδηση, διότι νομίζει ότι έχει κάνει το καθήκον της απέναντι στον παραβάτη παραδίδοντάς τον στους ειδικούς.²²⁴

Η παρατήρηση ότι η ελληνική σωφρονιστική πολιτική μπορεί να χαρακτηριστεί ως «εμβλαωτική» και πάσχουσα από «πρακτικό εμπειρισμό» είναι το ίδιο επίκαιρη όσο και πριν από εξήντα χρόνια, στον βαθμό που «δεν μελετήθηκε σοβαρά, εμπειριστατωμένα και στο σύνολό του το σωφρονιστικό πρόβλημα ή εάν έτυχε κάποιας προσεκτικής μελέτης, το κράτος δεν θέλησε να ενδιαφερθεί σοβαρά για τη λύση του...».²²⁵

Ωστόσο, η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των σωφρονιστικών καταστημάτων, είναι ιδιαίτερα δύσκολη, επειδή ο σκοπός τους είναι διαχρονικός και έχει να κάνει με ανθρώπους και με όχι υλικά αγαθά, ώστε να είναι εύκολα μετρήσιμη.²²⁶ Επιπλέον, ο περιορισμός της παραβατικής συμπεριφοράς με την κοινωνική επανένταξη ή τον εκφοβισμό των ποινικών παραβατών είναι ελάχιστα αισθητή, διότι ένα σημαντικό ποσοστό κρατουμένων είναι υπότροποι, αποδεικνύοντας ότι η προηγούμενη ποινή δεν έχει λειτουργήσει γι' αυτούς όχι μόνο επανακοινωνικοποιητικά αλλά ούτε καν εκφοβιστικά.²²⁷ «Αντίθετα, με τη φυλάκιση επιτελούνται λειτουργίες που, σε συνδυασμό μ' έναν εκλεπτυσμένο εκφοβισμό, συντελούν στη σταθεροποίηση της σύννομης συμπεριφοράς του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου».²²⁸

---

²²⁴ Λαμπροπούλου (1988), σελ. 166.

²²⁵ Λαμπροπούλου (1990), σελ. 41, όπου η παρατήρηση για «πρακτικό εμπειρισμό» αποδίδεται στον Δ. Ι. Καρανίκα.

²²⁶ Λαμπροπούλου (1994), σελ. 240-242.

²²⁷ Λαμπροπούλου (1994), σελ. 262.

²²⁸ Λαμπροπούλου (1994), σελ. 269. Επίσης, βλ. Χάιδου (1990), σελ. 109.

Λαμβάνοντας υπόψη την προηγηθείσα ανάλυση, δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει κάποιος με τον Ηλία Δασκαλάκη όταν ήδη το 1986 έγγραφε, ότι όλες οι μεταρρυθμίσεις της φυλακής αναφέρονται στο θεσμικό και οργανωτικό επίπεδο, ενώ το ιδεολογικό από καταβολής του θεσμού, παρέμεινε έξω από κάθε αμφισβήτηση.²²⁹ Κι αυτό ίσως δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι λειτουργίες που επιτελεί ο θεσμός της φυλακής, όπως αναφέρει η Έφη Λαμπροπούλου, δεν αναφέρονται στην ομάδα των δραστών αλλά στην ομάδα των νομοταγών πολιτών, και συμβάλλουν στον κοινωνικό έλεγχο του εγκλήματος.²³⁰

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ιδέα ότι η κοινωνία αποκλείει κάποιους από τους κόλπους της είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στους σύγχρονους επιστημονικούς κύκλους. Οι εγκληματίες και οι μετανάστες για παράδειγμα, θεωρούνται ότι βρίσκονται στο περιθώριο ή ακόμη και εκτός κοινωνίας, ενώ επίσης, έχει εκφραστεί το ενδεχόμενο ότι όσοι δεν ξέρουν να χρησιμοποιούν ηλεκτρονικούς υπολογιστές θα βιώσουν τον αποκλεισμό τους από την κοινωνία. Μπορεί όμως, κάποιος να αποκλειστεί από την κοινωνία, της οποίας αποτελεί μέλος; Και τι σημαίνει για το άτομο ή την κοινωνική ομάδα ο αποκλεισμός τους; Επίσης, είναι δυνατόν κάποιος ο οποίος θεωρείται ενταγμένος να μην απολαμβάνει πλήρη συμμετοχή στα δημόσια και κοινωνικά αγαθά;

Ο διαχωρισμός της κοινωνίας σε ενταγμένους και κοινωνικά αποκλεισμένους και η ανάγκη επανένταξης των τελευταίων στους κόλπους της κοινωνίας αποτελεί διακηρυγτόμο πολιτικό στόχο. Ωστόσο, η έννοια της επανένταξης

---

²²⁹ Δασκαλάκης (1988), σελ. 33.

²³⁰ Λαμπροπούλου (1994), σελ.269.

δεν είναι επακριβώς προσδιορισμένη μεταξύ των επιστημόνων, πολύ δε περισσότερο των πολιτικών και εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία που επιτελείται σε ατομικό επίπεδο μόνο, θεωρώντας ότι κάποιοι ενσωματώνονται, ενώ άλλοι αποκλείονται.²³¹

Εξάλλου, ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός δεν είναι σαφής και οι κοινωνικοί επιστήμονες διερευνούν τη χρηστική αξία του στην κατανόηση του «κοινωνικού προβλήματος». Μια διερεύνηση όμως, η οποία τις περισσότερες φορές είναι απόρροια χρηματοδοτήσεων, διότι ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί πολιτική έννοια, η οποία επινοήθηκε προκειμένου να αντικαταστήσει τον δυσάρεστο όρο της φτώχειας. Αυτή η τάση αναγωγής μιας πολιτικής έννοιας σε επιστημονική, αποτελεί βασικό γνώρισμα των κοινωνικών επιστημών και σε τελευταία ανάλυση πρόκειται για προσπάθεια ελέγχου της κοινωνικής δυσφορίας.²³² Επιπλέον, η έλλειψη εννοιολογικής αποσαφήνισης του όρου, ίσως να αποτελεί πολιτική επιδίωξη, επειδή έτσι δεν είναι εύκολο να κριθεί και να μετρηθεί η αποτελεσματικότητα των διαφόρων κρατικών πρακτικών.²³³

Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ο κοινωνικός αποκλεισμός θεωρείται ως η μεγαλύτερη απειλή για την κοινωνική συνοχή. Νέες στρατηγικές και μέθοδοι, οι οποίες βασίζονται στην πραγματιστική αντίληψη για την παροχή βοήθειας στους κοινωνικά μειονεκτούντες, επιστρατεύονται προκειμένου να καταπολεμηθεί.²³⁴ Όμως, ο κοινωνικός αποκλεισμός και οι διακρίσεις

---

²³¹ Η ετυμολογική προσέγγιση του αγγλικού όρου integration, αποδεικνύει τη διαστρέβλωση που έχει υποστεί, καθώς προέρχεται από το λατινικό integer που σημαίνει αβλαβής ή αγνός. Schinkel (2002), σελ.139-140.

²³² Βλ. όπ.π., σελ.139, και Τσαούση (1998), σελ. 88.

²³³ Braeckman (2006), σελ. 66.

²³⁴ Dowling (1999), σελ. 252.

εξακολουθούν και σήμερα να πλήττουν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες.²³⁵

Έχει υποστηριχθεί εξάλλου, ότι οι κοινωνικά αποκλεισμένοι επιτελούν ένα ζωτικό ρόλο στην παρούσα φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η οποία προσπαθεί να ελέγξει την αγορά μέσα από το δίπτυχο ανάπτυξη και υπανάπτυξη,²³⁶ ενώ άλλοι υποστηρίζουν πως πρέπει να διερευνηθεί και η προθυμία των κοινωνικά προνομιούχων προκειμένου να συνεργαστούν σε πιο εντατικές πολιτικές κοινωνικής ενσωμάτωσης.²³⁷

Όλη η φιλολογία που έχει αναπτυχθεί γύρω από τον προσδιορισμό της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, ίσως τελικά να αποδίδεται πιο εύστοχα στο σκίτσο ενός ανθρώπου, που μονολογούσε λέγοντας: «Στην αρχή με λέγανε φτωχό. Μετά, μου είπαν πως είμαι κοινωνικά αδύναμος. Λίγο αργότερα κάποιος με αποκάλεσε περιθωριακό. Μερικοί άλλοι αναφέρονταν σε μένα ως στερημένο. Τώρα μου λένε πως είμαι μειονεκτικός. Τελικά, διαθέτω ένα πλούσιο λεξιλόγιο, αλλά δεν έχω βάλει ακόμα ούτε ένα φράγκο στην τσέπη μου!». ²³⁸

---

²³⁵ O'Brien, Penna (2007), σελ. 8.

²³⁶ Smith (2000), σελ. 313.

²³⁷ Room (1999), σελ. 172.

²³⁸ Αναφέρεται στο Walgrave, L. (1992). *Délinquance systématisée des jeunes et vulnérabilité sociale. Essai de construction d'une théorie intégrative*. Genève, Editions Médecine et Hygiène-Méridiens Klincksieck, σελ. 101, σύμφωνα με Νικολόπουλο (2000), σελ. 531.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

1. Alexiadis, S. (1989). «Die Strafvollzugsreform in Griechenland – Eine verlorene Chance». Στο: Bemann, G., Manoledakis, I., *Probleme des staatlichen Strafens unter besonderen Berücksichtigung des Strafvollzugs*. Deutsch-Griechisches Symposium: Komotini 1989, 131-139. Baden-Baden, Nomos.
2. Begg, I., Berghman, J. (2002). « Introduction: EU social (exclusion) revised?». *Journal of European Social Policy* **12** (3), 179-194.
3. Bradley, Tr., (2001). «Social Exclusion». Στο: McLaughlin, E., Muncie, J. *The Sage dictionary of Criminology*, 275-276, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage
4. Braeckman, A. (2006). «Niklas Luhmann's systems theoretical redescription of the inclusion/exclusion debate». *Philosophy and Social Criticism* **32** (1), 65–88.
5. Cass, N., Shove, E., Urry, J. (2005). «Social exclusion, mobility and access». *The Sociological Review* **53** (3), 539-555.
6. Cox, S. (1975). «Why eradicating urban poverty requires a long term multi-program "war": A review of anti-poverty strategies for the needs of the late 70s». *American Journal of Economics & Sociology* **34** (3), 249-266.
7. Dowling, M. (1999). «Social exclusion, inequality and social work». *Social Policy and Administration* **33** (3), 245-261.
8. Dreyfus, F., G., Marx R., Poidevin, R. (1985). *Γενική ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρώπη από το 1848 μέχρι σήμερα*. τομ. ΣΤ'. Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση.
9. Ewen, St. (1983). «The implication of empiricism». *Journal of Communication* **χ.τ.**, 219-225.
10. Garrison, J. (2000). «Pragmatism and public administration». *Administration and Society* **32** (4), 458-477.
11. Gellner, A. E. (1972). «Εμπειρισμός». Στο: UNESCO. *Λεξικό κοινωνικών επιστημών*. Αθήνα, Νίκας Ν., Τεγόπουλος Χ.
12. Giddens, A. (1987). *Social theory and modern sociology*. Cambridge, Oxford, Polity press.
13. Hunt, J. (2005). «Combating social exclusion: The EU' s contribution». *Journal of Social Welfare and Family Low* **27** (1), 113-120.
14. Kaiser, G. (1993-1995). «Τα ανθρώπινα δικαιώματα κατά την εκτέλεση της στερητικής της ελευθερίας ποινής από διεθνή συγκριτική σκοπιά». *Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας*. **11-16**, 11-45, (μετάφραση Λαμπροπούλου Ε.).
15. Marsh, A., Mullins, D. (1998). «The social exclusion perspective and housing studies: origins, applications and limitations». *Housing Studies* **13** (6), 749-759.
16. Martel, J. (2006). «To be, one has to be somewhere. Spatio-temporality in Prison Segregation». *British Journal of Criminology* **46** (χ. τεύχ.), 587-612.

17. McLaughlin, E. (2001) «Underclass». Στο: McLaughlin, E., Muncie, J. *The Sage dictionary of Criminology*, 310-311, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage.
18. McLaughlin, E. (2001). «Administrative Criminology». Στο: McLaughlin, E., Muncie, J. *The Sage dictionary of Criminology*, 6-7, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage.
19. McLaughlin, E. (2001). «Broken Windows». Στο: McLaughlin, E., Muncie, J. *The Sage dictionary of Criminology*, 22-23, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage.
20. McLaughlin, E. (2001). «Zero-Tolerance». Στο: McLaughlin, E., Muncie, J. *The Sage dictionary of Criminology*, 322-323, London, Thousand Oaks, New Delhi, SAGE Publications.
21. Nilsson, A. (2003). «Living conditions, social exclusion and recidivism among prison inmates». *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention* **4** (χ. τεύχ.), 57–83.
22. O'Brien, M., Penna, S. (2007). «Social exclusion in Europe: some conceptual issues» *International Journal of Social Welfare* **16** (χ. τεύχ.), 1-9.
23. Robertson, D. Br. (1989). «Policy-making structure and policy failure». *Policy Studies Review* **8** (2), 241-263
24. Room, G., (1999). «Social exclusion, solidarity and the challenge of globalization» *International Journal of Social Welfare* **8** (χ. τεύχ.), 166-174.
25. Rubin, L. (1974). «Politics and information in three anti-poverty programs». *Policy Studies Journal* **2** (3), 190-194.
26. Schinkel, W. (2002). «The modernist myth in criminology». *Theoretical Criminology* **6** (2), 123-144.
27. Shearing, C., Stenning, Ph., (2003). «From the Panopticon to Disney World: The development of discipline». Στο: McLaughlin, E., Muncie, J., Hughes G., *Criminological perspectives. Essential readings*, 424-433. Second edition London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage.
28. Smith, D. (2000). «Dealed out? Welfare to Work and Social Exclusion». *Local Economy* **15** (4), 312–324.
29. Todman, L. (2004). «Reflections on Social Exclusion: What is it? How is it different U.S. conceptualizations of disadvantage? And, why Americans consider integrating it into U.S. social policy discourse? (Italy)», URL: www.uic.edu/cuppa/cityfutures/papers/webpapers/cityfuturespapers/session2_3/2_3reflections.pdf, με ημερομηνία ενημέρωσης: 6/1/2004.
30. Tsakoglou, P., Papadopoulos, F. (2002). «Aggregate level and determining factors of social exclusion in twelve European countries». *Journal of European Social Policy* **12** (3), 211-225.
31. Ubah, C., Robinson, R. (2003). «A grounded look at the debate over prison-based education: optimistic theory versus pessimistic worldview». *The Prison Journal* **83** (2), 115-129.
32. Walgrave, L. (1992). *Délinquance systématisée des jeunes et vulnérabilité sociétale. Essai de construction d'une théorie intégrative*. Genève, Editions Médecine et Hygiène-Méridiens Klincksieck.

33. Yar, M., Penna, S. (2004). « Between Positivism and Post Modernity? Critical reflections on Jock Young's The Exclusive Society». *British Journal of Criminology* **44** (χ. τεύχ.), 533-549.
34. Yates, Ch., Leach, B. (2006). « Why "good" jobs lead to social exclusion». *Economic and Industrial Democracy* **27** (3), 341-368.
35. Young, J. (1999). *The Exclusive Society. Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage.
36. Young, J. (2000). «The maintenance of order amongst lightly engaged strangers», URL: www.malcolmread.co.uk/JockYoung
37. Young, J. (2001). «Relative Deprivation». Στο McLaughlin, E., Muncie, J., *The Sage dictionary of Criminology*, 243-245, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage.
38. Young, J. (2001). «Crime and social exclusion», URL: www.malcolmread.co.uk/JockYoung
39. Young, J. (2003). «Social exclusion», URL: www.malcolmread.co.uk/JockYoung
40. Young, J. (2004). «Crime and dialectics of inclusion/ exclusion. Some comments on Yar and Penna». *British Journal of Criminology* **44** (χ. τεύχ.), 550-561.
41. Zanetti, L., Carr, A. (2000). «Contemporary Pragmatism in public administration. Exploring the limitations of the "Third productive replay"». *Administration & Society* **32** (4), 433-452.

B. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Αλεξιάδης, Στ. (2001). *Σωφρονιστική*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλα.
2. Ανδρίτσου, Α., Δασκαλάκη, Κ., Παπαδοπούλου, Π., Σινόπουλος, Π. Α., Τσαμπάρλη, Δ., Φρονίμου, Ε., Κατσουγιάννη, Κ. (Ερευνητική Ομάδα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών) (Άνοιξη 1988). «Ο θεσμός της φυλακής στην Ελλάδα. Προκαταρκτική Έκθεση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*. Ειδικό τεύχος, αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη **68Α**.
3. Βασιλείου, Α., Σταματάκης, Ν. (2000). *Λεξικό των επιστημών του ανθρώπου*. Αθήνα, Gutenberg.
4. Βερναδάκης, Γ. (2004). «Κοινωνική επανένταξη και απασχόληση αποφυλακισθέντων». Εισήγηση στην Ημερίδα του Υπουργείου Δικαιοσύνης με θέμα: Επαγγελματική κατάρτιση κρατουμένων. Κοινωνική επανένταξη και απασχόληση αποφυλακισθέντων. Αθήνα, 16-12-2004.
5. Γέμτος, Π. (1987). *Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, τόμ. 1, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση.
6. Γεωργούλα, Α. (2001). «Η εκπαίδευση των ανηλίκων στα ιδρύματα αγωγής και στα σωφρονιστικά καταστήματα της χώρας μας». *Virtual School. The Sciences of Education Online* **2**(2-3), URL: www.auth.gr/virtualschool/2.2-3/Praxis/GeorgoulaReformatoryEducation.html
7. Γιοβάνογλου, Σ. (2006). *Θεσμικά προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισθέντων*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλα.

8. Δασκαλάκης, Η. (1988). «Ο θεσμός της φυλακής». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*. Ειδικό τεύχος, αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη **68Α**, 32-37.
9. Δασκαλάκη, Η., Παπαδοπούλου, Π., Τσαμπαρλή, Δ., Φρονίμου, Ε. (1996). «Φυλακισμένοι, πρώην φυλακισμένοι και κοινωνικός αποκλεισμός». Στο: Κατσούλης, Η. (επιστημονικός υπεύθυνος), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο*, 367-406, τόμ. Α΄. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
10. Ζαραφώνιτου, Χ., Νικολόπουλος, Γ. (2001). *Δημιουργία καινοτόμων εργαλείων αρχικής επαγγελματικής κατάρτισης για ανηλίκους παραβάτες. (Πρόγραμμα Leonardo Da Vinci 97-28114)*. Αθήνα.
11. Θανοπούλου, Μ., Μοσχόβου, Β. (1998). *Εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία αποφυλακισμένων και ανήλικων παραβατών. Διερεύνηση μιας βασικής διάστασης των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης*. Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
12. Θανοπούλου, Μ., Φρονίμου, Έ., Τσιλιμιγκάκη, Β. (1997). *Αποφυλακιζόμενες Γυναίκες: Το δικαίωμα στην επαγγελματική επανένταξη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
13. Θεμελή, Ο. (2005). «Βίαιοι θάνατοι στη φυλακή: Επιστροφή στον τιμωρητικό χαρακτήρα της ποινής;». *Ποινική Δικαιοσύνη* **11**, τεύχος 86, 1330-1335.
14. Καβουνίδη, Τζ. (1996). «Κοινωνικός αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής». Στο: ΕΚΚΕ, *Διαστάσεις του Κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο*, τόμ. Α΄, 47-79, Αθήνα.
15. Καρύδης, Β. (1990). «Οι σκοποί της ποινής: διεθνής εμπειρία και ελληνική πραγματικότητα». *Σύγχρονα Θέματα* **4-42**, 12-20.
16. Κατσούλης, Η. (1996). «Προτεραιότητες Πολιτικής – Συμπεράσματα». Στο: Κατσούλης, Η. (επιστημονικός υπεύθυνος), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο*, 17-43, τόμ. Α΄. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
17. Κονιαβίτης, Θ. (1994). *Πλουραλισμός στην Κοινωνιολογία. Μεθοδολογική προσέγγιση*. τομ. Ι, 2^η έκδοση, Αθήνα, Οδυσσέας.
18. Κουράκης, Ν. (2005). «Προβλήματα υποτροπής νεαρών κρατουμένων. Πορίσματα επαναληπτικής (follow-up) έρευνας του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών (Πανεπιστήμιο Αθηνών)». Εισήγηση στο 12^ο Πρόγραμμα Επιμόρφωσης της Εθνικής Σχολής Δικαστών. Κομοτηνή 11 έως 14-10-2005. URL: www.law.uoa.gr/crime-research/erevnes.htm
19. Λαμπρόπουλος, Β. (1998). «Τα “κάγκελα” της προκατάληψης. Τα συμπεράσματα έρευνας του Πανεπιστημίου Αθηνών για τα προγράμματα απασχόλησης των πρώην κρατουμένων». Εφημερίδα *Το Βήμα*, 14-6-1998, σελ. Α63.
20. Λαμπροπούλου, Έ. (1988). «Συμβολή στις ιστορικές και ιδεολογικές συνιστώσες του όρου “μεταχείριση” του Σχεδίου του Κώδικα Βασικών κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων (1987)». *Ποινικά Χρονικά* **38**, 161-172.

21. Λαμπροπούλου, Έ. (1990). «Το σύστημα των κρατουμένων από την εποχή του Big House μέχρι τη σύγχρονη φυλακή». *Σύγχρονα Θέματα* **4-42**, 26-46.
22. Λαμπροπούλου, Έ. (1990-1992). «Η “αντιμετώπιση” του σωφρονιστικού προβλήματος από την ελληνική σωφρονιστική πολιτική: More of the same or the same is different?». *Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας* **5- 10**, 117-139.
23. Λαμπροπούλου Έ. (1994). *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*. Αθήνα, Παπαζήσης.
24. Λαμπροπούλου, Έ. (1999). *Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης*. Αθήνα, Ελληνικά γράμματα.
25. Λαπαβίτσας, Κ.(1998). «Κοινωνικός αποκλεισμός και ιαπωνικός καπιταλισμός: η περίπτωση των μη-χειρώνακτων εργατών (“White-collar workers”)». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, 226-238. Αθήνα.
26. Μαγγανάς, Α. (2004). «Επιμόρφωση, επαγγελματική κατάρτιση και επαγγελματική αποκατάσταση των κρατουμένων». Εισήγηση στην Ημερίδα του Υπουργείου Δικαιοσύνης με θέμα: Επαγγελματική κατάρτιση κρατουμένων. Κοινωνική επανένταξη και απασχόληση αποφυλακισμένων. Αθήνα, 16-12-2004.
27. Μαργαρίτης, Λ., Παρασκευόπουλος, Ν. (επιμ.), (2000). *Σωφρονιστικός Κώδικας και συναφή κείμενα*. Αθήνα- Θεσσαλονίκη, Σάκκουλα.
28. Μεγαλοοικονόμου, Θ. (2005). «Η ψυχοκοινωνική αποκατάσταση ανάμεσα στην καταπολέμηση του αποκλεισμού και τον κοινωνικό έλεγχο». *Τετράδια Ψυχιατρικής* **72**, 16-29.
29. Μουσούρου, Λ. (1998). « Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Προστασία». Στο: Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, 67-85. Αθήνα, Gutenberg.
30. Νικολόπουλος, Γ. (2000). «Εγκληματολογικοί προβληματισμοί γύρω απ’ την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού». Στο: Δασκαλάκη, Η., Παπαδοπούλου, Π., Τσαμπάρλη, Δ., Τσίγκανου, Ι., Φρονίμου Έ. (επιμ.), *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*, 521-531. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
31. Παξινός, Δ. (2005). «Η αποφυλάκιση απαιτεί διπλή επανένταξη». Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 16-01-2005, URL: www.kathimerini.gr.
32. Παπαδοπούλου, Δ. (2002). «Κοινωνικός αποκλεισμός: Εισαγωγή στην έννοια και τη διαδικασία». Στο: «Αθηνά»- Δίκτυο Εθελοντικής Διαδικασίας, *Κοινωνικός αποκλεισμός. «Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε...»*, 43-72. Αθήνα, Αρμός.
33. Παπασταμάτης, Α. (2003-2004). *Εκπαίδευση ενηλίκων για ειδικές ομάδες*. Πανεπιστημιακές παραδόσεις. Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών.
34. Παύλου, Μ. (1998). «Η επαγγελματική κατάρτιση ανηλίκων στη φυλακή». *Virtual School. The sciences of Education Online* **1** (2). URL: www.auth.gr/virtualschool/1.2/Praxis/Pavlou.html.
35. Πελεγρίνης, Θ. (2005). *Λεξικό της Φιλοσοφίας*. γ΄ έκδοση. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
36. Πεσμαζόγλου, Β. (1998). «Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης: μια κριτική προσέγγιση/ χαρτογράφηση». Στο: Ίδρυμα Σάκη

- Καράγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, 170-181. Αθήνα.
37. Πετμεζίδου, Μ. (2000). «Σύγχρονες θεωρητικές διαμάχες και νέες συνθέσεις». Στο: Πετμεζίδου, Μ. (επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*. τομ.1, 3^η έκδοση. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
  38. Πετράκη, Γ. (1998). «Κοινωνικός αποκλεισμός: παλιές και νέες “αναγνώσεις” του κοινωνικού προβλήματος». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1998). *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, 19-24. Αθήνα.
  39. Πετρονώτη, Μ. (2000), «Εισαγωγικά. Όρια και περιθώρια: εντάξεις και αποκλεισμοί». Στο: Καυταντζόγλου, Ρ., Πετρονώτη, Μ.(επιμ.), *Όρια και περιθώρια: εντάξεις και αποκλεισμοί*, 11-39. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
  40. Πιτσελά, Α. (2003). *Διεθνή κείμενα σωφρονιστικής πολιτικής*. Αθήνα–Θεσσαλονίκη, Σάκκουλα.
  41. Σπινέλλη, Κ. (2005). *Εγκληματολογία. Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*. Δεύτερη Ανανεωμένη Έκδοση, Αθήνα, Σάκκουλα.
  42. Τεγόπουλος, Φυτράκης (1997). *Ελληνικό λεξικό*. Αθήνα, Αρμονία Α.Ε.
  43. Τσαούσης, Δ. (1989). *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας*. Αθήνα, Gutenberg.
  44. Τσαούσης, Δ. (1998). «Πολιτισμός, ελεύθερος χρόνος και κοινωνικός αποκλεισμός». Στο: Κασιμάτη, Κ. (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, 87-119. Αθήνα, Gutenberg.
  45. Τσιάκαλος, Γ. (1998). «Κοινωνικός αποκλεισμός: ορισμοί, πλαίσιο και σημασία». Στο: Κασιμάτη, Κ. (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*. 39-65. Αθήνα, Gutenberg.
  46. Τσίγκανου, Ι. (1998). «Παραβατικότητα και πραγματικότητα: η έννοια του “κοινωνικού υποστρώματος” ή διαφορετικά “υπο- τάξης”». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, 391-401. Αθήνα.
  47. Τσίγκανου, Ι., Τζωρτζοπούλου, Μ., Ζαραφωνίτου, Χρ. (2003). *Φύλο και Κοινωνικά Αποκλεισμένες Ομάδες*. Αθήνα, ΕΚΚΕ- Πάντειο Παν/μιο.
  48. Τσίγκανου, Ι., Τζωρτζοπούλου, Μ., Ζαραφωνίτου Χ. (2003). *Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης. Φύλο και κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες*. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
  49. Φίλιας, Β., Κουρούκλη, Μ., Ρούσης Γ., Κασιμάτη, Κ., Μουσούρου, Λ., Παπαρίζος, Α., Χατζηκωνσταντή, Ε., Πετρονώτη Μ., Βάρσος, Γ., Τσαλίκου-Κωστοπούλου, Φ. (1983). *Κοινωνιολογία γ' λυκείου*. Αθήνα, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων.
  50. Φρονίμου, Έ. (2002). «Εγκληματικότητα των γυναικών και επανένταξη». Στο: Μουρίκη, Α., Ναούμη, Μ., Παπαπέτρου, Γ. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτρέτο της Ελλάδας 2001*, 197-202. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
  51. Χάιδου, Α. (1990). «Κριτικές παρατηρήσεις πάνω στον Κώδικα βασικών κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων». *Σύγχρονα Θέματα* 4-42, 108-112.
  52. Χάιδου, Α. (2002). *Το σωφρονιστικό σύστημα-ζητήματα θεωρίας και πρακτικής*. Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Δικτυακοί τόποι:

1. URL: europa.eu/scadplus/leg/el/cha/c10620.htm. Ημερομηνία ενημέρωσης: 21-11-2004.
2. URL: gym-par-avlon.att.sch.gr.
3. URL: sfr.ee.teiath.gr/historia/historia/selida616.htm.
4. URL: www.equal-greece.gr/projectelements.asp?Ergonum=9
5. URL: www.ideke.edu.gr/sde.asp. Ημερομηνία ενημέρωσης: 01-12-2006.
6. URL: www.oke.gr/greek/gnomi68.
7. URL: www.hellaskps.gr/Details2.asp?L1=12&L2=1.
8. URL: www.hellaskps.gr/Details2.asp?L1=12&L2=1.

Διάφορα Έγγραφα:

1. Έγγραφο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Γενική Διεύθυνση Σωφρονιστικής Πολιτικής, Διεύθυνση Σωφρονιστικής Αγωγής Ενηλίκων, Τμήμα Επαγγελματικής Κατάρτισης Οργάνωσης Εργασίας Κρατουμένων και Κοινωνικής Ένταξης Αποφυλακισομένων, με ημερομηνία 15-03-2004.
2. Έγγραφο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Γενική Διεύθυνση Σωφρονιστικής Πολιτικής, Διεύθυνση Πρόληψης Εγκληματικότητας και Σωφρονιστικής Αγωγής Ανηλίκων, Τμήμα Β2, με ημερομηνία 27-12-2005,
3. Κατάλογος έργων Β΄ κύκλου υλοποίησης (2004-2006) που εκδόθηκε από την Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης του Προγράμματος της Κοινωνικής Πρωτοβουλίας EQUAL.
4. Προκήρυξη «Ολοκληρωμένες Παρεμβάσεις υπέρ Ειδικών Μειονεκτούντων Ομάδων. Φυλακισμένοι, Μακροχρόνια Άνεργοι άνω των 45 ετών, οροθετικοί», Ειδική Υπηρεσία Εφαρμογής συγχρηματοδοτούμενων ενεργειών από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο.
5. Πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος για την υλοποίηση σχεδίων δράσης προώθησης της
6. Στατιστική της Δικαιοσύνης 1999 και 2000. Αδημοσίευτα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος.
7. Υλοποίηση Έργων 2006-2007, Φυλλάδιο της Ειδικής Υπηρεσίας Εφαρμογής Συγχρηματοδοτούμενων Ενεργειών από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο.
8. Φυλλάδιο της Ειδικής Υπηρεσίας Εφαρμογής Συγχρηματοδοτούμενων Ενεργειών από το ΕΚΤ, 3^η έκδοση, Μάρτιος 2006.
9. Β130544/26-11-03 εγκύκλιο της Υπηρεσίας Ειδικών Κοινωνικών Ομάδων της Διοίκησης του Ο.Α.Ε.Δ. (1360/31-10-03 Υπουργική Απόφαση).
10. Β113861/ 21-4-05 έγγραφο της Υπηρεσίας Ειδικών Κοινωνικών ομάδων της Διοίκησης του Ο.Α.Ε.Δ. (200295/20-4-05 κοινή Υπουργική Απόφαση των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας)